

ЛАВЛЕ ПОПОВИЋ

29.201
886.09

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ЧЕТВРТА СВЕСКА

О нашој народној поезији. — Марин Држић. — Јоаким Вујић. —
Јован Стерија Поповић. — Петар Петровић Његош. — Јован
Јовановић Змај. — Анђелија Лазаревићева. — Српска Македонија.

Б Е О Г Р А Д
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. А.
12 КНЕЗ МЕХАВЛОВА УЛИЦА 12
1 9 3 8

ДУВАЈТЕ КЊИГУ

Инв. бр.

29.201

Сигнатура

886-09

Презише и име дисца:

Горюхитъ Габне

НАСЛОВ ДЕЛА:

Из Землеводства.

Место и година издања:

Белград, 1938

[illegible]

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ
ПЕСКОВАЦ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ЧЕТВРТА СВЕСКА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОЦА

Бр. 29.201

Струка 886-09

ОД ИСТОГ ПИСЦА

О Горском Вијенцу, II издање 1 књига
 Милован Видаковић 1 књига

—:—

Из књижевности, I свеска (Распродано)

Проучавање српске књижевности — Марин Држић
 — Српске народне приповетке — Јоаким Вујић —
 Дум Иван Стојановић — Чедомиљ Мијатовић.

Из књижевности, II свеска (Распродано)

Из наших народних приповедака — Бранко Радичевић —
 Фрања Прешерн — Матија Бан — Антун Фабрис —
 Алфред Јенсен — Српска Књижевна Задруга —
 Никола Антула — и др.

Из књижевности, III свеска 1 књига

Југословенска књижевност као целина — Вук Караџић —
 Петар Петровић Његош — Љубомир Ненадовић —
 Стојан Новаковић — Један стари књижевни лист —
 Светомир Николајевић.

—:—

Преглед српске књижевности, IX издање 1 књига

Jugoslovenska književnost, VI издање 1 књига

Оглед о југословенској књижевности брошура

—:—

Француска грамаџика, XIII издање 1 књига

Француска чистијанка, X издање 1 књига

—:—

Приповетка о девојци без руку (издање С. К. Академије) 1 књига

Све су ове књиге, осим последње, издање Издавачког и књижарског предузећа Геца Кон А. Д.

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

ЧЕТВРТА СВЕСКА

О вашој народној поезији. — Марин Држић. — Јоаким Вујић. —
Јован Стерија Поповић. — Пстар Петровић Његош. — Јован
Јовановић Змај. — Анђелија Лазаревићева. — Српска Македонија.

Б Е О Г Р А Д

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ ГЕЦА КОН А. Д.

12 КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

1 9 3 8

ШТАМПАРИЈА
ГРЕГОРИЋ
БЕОГРАД

КА ЧЕТВРТОЈ СВЕСЦИ

Чланци који су у овој свесци били су раније штампани у разним часописима и публикацијама нашим и туђим. Они су сад поново прегледани и гдешто измењени. Измене су учињене у чланцима: „Три комедије Ј. С. Поповића“, „Јован Јовановић Змај и његови Булићи“, „Српска Македонија“. Напомене уз чланак „Две комедије Марина Држића“ (гл. II), које су штампане у „Годишњици“ XLIV стр. 234, и које могу интересовати само стручњаци, овде су изостављене.

П. П.

Београд, априла 1938.

ИЗ КЊИЖЕВНОСТИ

Четврта свеска.

Новији радови о нашој народној поезији	1
Две комедије Марина Држића:	
I. — Новела од Станца	21
II. — Плакир и вила	35
Јоаким Вујић и његов пут на Исток	55
Три комедије Ј. С. Појовића:	
I. — Зла жена	74
II. — Превара за превару	88
III. — Волшебни маџарац	93
Из Луче Микрокозма	99
Јован Јовановић Змај и његови Ђулићи:	
I. — Ђулићи	106
II. — Ђулићи увеоци	135
Анђелија Лазаревићева	156
Српска Македонија	779

НОВИЈИ РАДОВИ О НАШОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ

I

С времена на време корисно је учинити преглед радова у овој или оној области књижевности. Публикује се много; пише се свуда, у нас као и на страни; појављују се чланци по часописима или засебне књиге; ради се обилато, нова питања искрсавају, с новим методама чине се покушаји; испитивање иде непрестано. Публикације су, међутим, растркане; оне су по многим издањима, по часописима; још су писане на разним језицима. Просечан читалац не може, према томе, да зна за све то, за цео рад на једној области, а потребно је да зна нешто. Ми који већ по дужности морамо да пратимо све нове радове како се који појављује, имамо вероватно и дужност да публику обавестимо о њима. У том циљу, ми хоћемо овога пута да упознамо читаоце с новијим радовима о нашој народној поезији.

О нашој народној поезији писано је у последње време много и разноврсно. Испитиване су бугарштице (Г. П. Кансел), тужбалице (Г. Б. Јарко), лирске песме (Г. Д. Ђуровић). Код епских песама пазило се нарочито на то да се утврде идентитети између опеваних јунака и личности из

историје (Ј. Н. Томић, Г. Г. В. Ћоровић, Ст. Бановић); или се за поједине мотиве тражило њихово порекло у књижевним делима, претежно византиским (Ст. Станојевић); или су чињена упоређења с Омиром (Г. Г. Н. Вулић, П. Гргец). Проучавана је метрика (Маретић, Г. Св. Матић). Тражени су остаци старе религије и митолошки мотиви (Г. В. Чајкановић). Објашњавани су културни моменти, нпр. оружје у народним песмама (Г. Г. Тих. Р. Ђорђевић, П. Стрмшек). Чињена је философско-етичка анализа песама (Г. Милош Ђурић), или више естетичка (Г. Г. Р. Ковијанић, И. Димитријевић), или психолошка анализа стварања (Г. Н. Банашевић). Одјек наших народних песама у иностранству такође је студован (Г. Г. Р. Мајкснер, К. Георгијевић, И. Есих и др.). У исто доба једнако се издају нове збирке песама (Г. Г. Н. Шаулић, С. Грчић, и др.). Или се публикују песме које су нађене у старим рукописима (Остојић, Г. Г. Ћоровић, Фанцев, и др.). И тако даље. Сад сам баш добио и две енглеске књиге: *Јуџословенске народне баладе* од Г. Драг. Суботића, и *Марко краљев син* од Американина Г. К. А. Манинга. Писано је одиста много и разноврсно.

Ми, наравно, нећемо овде прегледати све те радове, и ако у њима има много лепог, корисног и оригиналног; много их је, а неки су и сувише специјални. Ми ћемо се задржати махом на радovima који се баве главним питањима: о постанку народних песама, појединих циклуса, стиха у буџарштицама и у гусларским песмама; уз то ћемо се обазрети на песму о Хасан-агиници, на нове методе проучавања поезије у народу, и друго што

интересантно. О свему говорићемо укратко, у главним линијама, а без библиографскога баласта.

Почињем са књигом за коју претпостављам да је у рукама већег броја читалаца, пошто је изишла у лепој и лако приступачној серији „Савременика” коју издаје Српска Књижевна Задруга. То је *Наша народна књижевност* од Г. Јаше Продановића (1932). У доба омладинско били су чести есеји: „Сестра у народној поезији”, „Мајка у народној поезији” итд., где се величала љубав сестре, или љубав мајке; истицала ретка висина или благородност тих осећаја, и наш народ стављао међу прве у свету по овим осећајима сјајно израженим у његовој поезији. Г. Продановић је далеко од ових наивних тенденција старих омладинаца. Он испитује осећања и моралне особине у нашој поезији, али сасвим строго и објективно, без икакве тенденције, као научник, психолог. Има лепих психолошких анализа у његовој књизи; примера ради, упућујем на анализу песме *Пройаств царства српскога*. Има лепих и нових запажања. Г. Продановић нпр. констатује да у нашим народним песмама нема много осећања за лепоту природе. Или: да оне „не маре за плаве момке и девојке”. Или: да се „очинска љубав много ређе опева” него, рецимо, материнска и сестринска. Или: да „за женску децу оцеви немају много љубави”. Све су то, међутим, нова и врло интересантна запажања, и тачна, разуме се. Књига их је пуна, и то јој јако подиже вредност. Вредност је књиге, још, и нарочито, у томе што је писана изванредно лепо, с ретком течношћу слога, а мушким стилем, сочним језиком; и што је писана с необичним познавањем народне поезије.

Ја доиста не знам човека који данас овако добро држи у глави оволику масу народних песама.

Није сасвим нова, али је нашој публици недо-вољно позната књига Г. Герхарда Геземана *Ерлангенски рукопис* (1925, издање наше Академије). У библиотеци Университета у Ерлангену нађен је доста скоро, непосредно пред рат, један рукопис писан — како се рачуна — око 1720 године, и који садржи преко две стотине наших народних песама; тај рукопис издао је Г. Геземан. Важност овог издања огромна је. Замислите: Вукова збирка, главна за песме у десетерцу, датира од пре сто година од прилике; ова ерлангенска, од још сто година раније. У нашим испитивањима ми смо увек жалели што немамо — или имамо врло мало — старијих споменика ових песама: ево сад имамо један, и пун, богат; поље за испитивање сад је много шире, и нада на резултате много већа. Не упштајући се у какву нарочиту студију о питањима која изазива појава овог зборника, ми ћемо дати само једну напомену практичне врсте. Писац ерлангенског рукописа је Немац. Он пише српске речи по немачком изговору, сасвим неправилно. Он пише: „Роксанта” место „Роксанда”, „Тотор” место „Тодор”; „Ђураћ” место „Ђурађ”, „Шенкић” место „Ченгић”; „Сатар” место „Задар”. Или: „хастаја” место „аздија”, „дудун” место „тутун”, „пула” место „була”; „пустоан” место „буздован”; „писерно зрно” место „бисерно зрно”; пуно би се примера могло навести. Г. Геземан је у свом издању задржао све те погрешке хтевши да да сасвим верну слику рукописа. Како је писац рукописа по правилу писао прво слово песме нарочитим лепо

украшеним инициалом, па каткад заборавио да инициал нашара, он је остављао понекад песму без првог слова; нпр. „епа Ана косу плела” у место: „Лепа Ана косу плела”. Г. Геземан је и ту погрешку оставио непоправљену, и штампао онако како је нашао у рукопису. И сто других ситних грешака оставио је по истом разлогу: редуликована слова, испуштена слова. Оставио је и стари правопис, наравно, и све особености писања: апострофе где не требају, разне знаке, слова над текстом, мала слова место великих, итд. Г. Геземан је уопште ту поступао строго по правилима филолошке методе, и имао је потпуно право; тако је требало издати рукопис први пут. Али зашто се не би приредило ново издање — најприродније да га учини сам Г. Геземан — у којем би те очевидне писарске грешке биле исправљене? Верујте, непријатно их је видети, непријатно и нама који смо се одавна навикли на разне лудости у рукописима, а камо ли обичном читаоцу! Класични стих „Или грми ил’ се земља тресе” гласи, на пример, у издању „Или крми ил’ се земља трезе”! И не само непријатно, него и неразумљиво. Ко ће да погоди да „конче умеана” значи „гонце Умијана”? Потребно је доиста да се начини ново издање ерлангенског зборника, поправљено и очишћено. Тад би се могли додати и наслови песама (у издању их нема пошто их нема у рукопису). И друкчији ред песама требало би удесити: одвојити женске од мушких, удесити песме по циклусима. Променити и наслов књиге.

II

Врло је леп посао, и сасвим нов скоро, чинити компаративно изучавање наших песама са старим француским епским песмама *chansons de geste*. На њ се бацио наш романист Г. Н. Банашевић, и добро је учинио. У једном чланку који је изишао на француском 1926, он је тако изучавао косовски циклус. Међу француским спевовима има један, скоро пронађен (око 1903), *Сѣв о Виљему*, и Г. Банашевић налази више сличности између наших косовских песама и тога спева. Косовска здравица, на пример, има своју паралелу у њему. Тибо, такође као и Лазар, држи здравицу у очи једне велике битке (и ако не наздравља Вивиану који би одговарао Обилићу, него Естурмију који одговара Бранковићу). Тибо је пијан у томе тренутку, али и цар Лазар је, по једној варијанти, пијан. Обилићева смрт слична је Вивиановој: и овога непријатељи убијају тек пошто му коња уморе, исто као Милоша у једној бугарштици. Она је слична и смрти другог неког јунака истог француског спева: и овоме најпре одсеку ногу, као и Милошу (опет у бугарштици). У чланку се наводе и друге сличности, и изводи закључак о сродству косовских песама с француским спевом. То је све добро, као испитивање и закључак; наравно, значај паралела не треба прецењивати. Али Г. Банашевић улази и у питање о постанку косовских песама и његово мишљење је ту друкчије од досадашњег. До сад се сматрало да су се косовске песме зачеле одмах иза косовске битке; он сматра да је то било много доцније. „Да је било народне поезије у свима југословенским земљама од најстаријих времена, ствар је не може

бити вероватнија; али да је та поезија певала историски догађај од 1389 непосредно иза катастрофе, као што се обично сматра, то је претпоставка не може бити произвољнија”, каже он. Ово резонување Г. Банашевића је чисто по школи Бедијеровој. Како је познато, Јосиф Бедије написао је четири велике књиге о епским легендама француским, и, противно општем мишљењу, доказивао да оне нису постале одмах иза догађаја које опевају, него много и много доцније. Г. Банашевић просто преноси теорију Бедијерову са француског земљишта на наше; ово је први пут да се она примењује у нао. Сходно њој, наша косовска поезија је постала тек кад је много и много времена прошло после битке косовске. Она, даље, није била првобитно народна, него је неки учен човек почео састављати прве песме. Она је постала и далеко од позорнице косовске битке, негде у Далмацији. То је мишљење Г. Банашевића.

У пролеће 1930 Г. Андре Вајан држао је једно предавање о нашим народним песмама, у Паризу, у младом и симпатичном француском Друштву слависта. То је предавање, нешто раширено, штампано сад у књижици *Епске песме јужних Словена* (1932), на француском. Као и у осталим својим радовима, Г. Вајан је и овде пун нових и оригиналних идеја и запажања. Он је врло добро упознат са скорашњим радовима о народним песмама; он се на њих највише и ослања у овој књижици. Он се најпре бави питањем како данас живи наша народна песма, и ту у главном иде за испитивањима Г. Мурка (в. даље). Одмах затим прелази на питање о постанку и развоју песама, за које сам

каже, у осталом, да је „нерешљиво”. У које најраније доба можемо, али по сигурним подацима, ставити егзистенцију наше народне песме? Г. Вајан се одлучно изјашњава за XIV век. Он се ту нарочито осврће на један податак, за који с правом каже да је „изванредно драгоцен”, а тај је да су српски певачи били 1415 у Пољској на двору Владислава Јагелона; податак је био познат и раније (Тершаковац), али по Г. Вајану он је важан не само за народну песму јужних Словена него и свих Словена уопште. Српски певачи налазе се у Пољској или у пољској Украјини и доцније, у XVII веку, и утицај наше народне поезије осећа се у епопеји украјинској; то је такође резултат испитивања Тершаковца, који Г. Вајан усваја потпуно, и ако је Јагић чинио извесне резерве при томе. Г. Вајан се осврће и на руске песме, на *Слово о полку Игореву*, које — насупрот општем мишљењу — ставља тек у XV век, и означава Бојана гуслара као Србина или Бугарина. С констатовањем оволиког југословенског утицаја на осталу словенску поезију, он долази до једне куражне хипотезе: да све словенске народне поезије воде своје порекло од поезије Јужних Словена. „Веома нас привлачи хипотеза — каже он — да је епска словенска поезија, која се данас распала у три или четири националне епопеје, великоруску, украјинску, српскохрватску и бугарску, била некада једна, и да се створила у XIV веку од прилике у области јужних Словена, свакако у додиру с византском цивилизацијом и под утицајем епских песама грчких и можда западне витешке књижевности”. Хипотеза је доиста лепа; она би нарочито

била пријатна нама са словенског југа, али може ли се примити? Ни сам Г. Вајан се не заузима јако за њу. — Г. Вајан даје, даље, лепа запажања о стиху бугарштица и десетерцу. Закључци његови о томе, међутим, врло оригинални у осталом, врло су смели. Стих бугарштица је по њему у ствари један византиски стих, такозвани „политички стих”, а десетерац је врло стар и порекла је грчког и религиозног. Десетерац се најпре употребљавао у побожним песмама а доцније постао стих јуначких песама, а дуги стих бугарштица је одмах стих епепеје. То је мисао Г. Вајана. Она је лепа и нова, — мислим на ону о десетерцу управо — али нека ми се допусти да кажем да се без „дебелих” разлога не може усвојити. Страшно је тешко то питање о постанку десетерца! Ко зна колико ћемо још чекати док га потпуно решимо? — Интересантна су, и могу се примити, извесна запажања Г. Вајана о циклусу Краљевића Марка. Лепа је нпр. она детаљна напомена да Урвина планина на којој Марко умире, није ништа друго до историско место Ровине где је он доиста погинуо. Нарочито је лепо објашњење зашто је, између толиких врло угледних личности српске историје, изабран баш Марко, историски иначе безначајан, да постане центар једног великог циклуса. Могло би се, на пример, помислити — нешто слично томе негде је и казано (Г. Драг. Костић) — да је Марко имао на свом двору најбоље певаче, боље него други тадашњи мали владаоци, па ти певачи разнели славу његову више него што је учињено за славу других. Давана су и друга објашњења; Г. Вајан их помиње и означава као наивна; наивна и јесу доиста. Об-

јашњење Г. Вајана је у овоме од прилике (детаље и ниансе изостављам). Милош је убио Мурата, њега је дакле опасно славити у земљама под турском влашћу; Марко је посинак султану, васал његов, „представник једне политике која се ослања на сарадњу с Турцима”, и онда је било слободно славити га: ето зашто је Марков циклус велики. У потврду овог мишљења Г. Вајана, ја бих скренуо пажњу на околност да ми и у најстаријим песмама о Марку — не само у Вуковим — имамо тај мотив да је Марко пријатељ султанов. У ерлангенском зборнику једна песма (№ 87) назива га „посинком” и „синовцем” турскога цара. У пет бугарштица које певају Марка, има једна (она о Мини од Костура), у којој га султан назива стално „служом”. Од како дакле постоје наше песме, у њима је и мотив о васалном одношају Маркову према султану; то свакако иде у прилог тези Г. Вајана. — Као Г. Банашевић, и Г. Вајан је донекле од Бедијерове школе,*) и примењује њене принципе на нашу народну песму. „Ми имамо све разлоге да мислимо да песме о Краљевићу Марку нису биле састављене за његова живота”, каже он; ово је слично Г. Банашевића тези да косовске песме нису постале у време косовске битке. Г. Вајан наставља тражење сличности између наших песама и старих француских спева, с успехом. Тако за песму о Марку и Мини, или о његовим мукама у азачкој тамници, везује два спева из циклуса о Виљему. Тако и за

*) Управо од школе Мишела Бреала, — како нас у једном приватном писму уверава Г. Вајан — али која се, како се по горњим примерима види, слаже гледом са Бедијеровом.

друге неке песме и јунаке. Кад смо на томе, и ја бих додао нешто. Наш „болани Дојчин” има своју паралелу у епизоду о Оливијеру који сав у ранама излази на двобој Фиерабрасу.*) Још једну Бедијерову идеју примењује Г. Вајан на нашу народну поезију. Познато је да Бедије везује постанак епске поезије француске за манастире; у манастирима се она зачала и развијала. Следујући тој идеји, Г. Вајан указује на више момената наше поезије који би могли дуговати своје порекло нашим манастирима. „Првобитна легенда о Марку, — каже он — учена и народна, образовала се у околини Маркова манастира, задужбине која је одржавала његову успомену”. Реља од Пазара, као што је познато, био је један од ктитора манастира Рила, и тамо умро као калуђер; „његова се легенда дакле образовала у околини Рила, као Маркова око Маркова манастира”. Тако би се и Лазарева легенда развила око Раванице. — Као општи закључак Г. Вајан изводи да је епска поезија наша „један књижевни род који се развија паралелно са писменом књижевношћу”. „Она се ван сумње родила доста позно, око XIV века, а у XV веку трпи утицај витешких романа”, доцније и друге утицаје.

Интересантне су студије о нашем десетерцу у вези са истим стихом у других словенских народа, које је учинио Г. Роман Јакобсон у својим *Прилозима компаративном изучавању словенских десетераца* (на немачком 1929). Доиста десетерац као стих налази се у песмама Великоруса, Белоруса

*) Видети J. Bédier, *Les légendes épiques*, II. 1917, 257.

и Украјинаца; Г. Јакобсон се нарочито бави спевом о Вавилу (забележен почетком овога века), и изучава његову метрику. Он се у једном тренутку пита „да није можда, на крај крајева, руски десетерац потекао из југословенског”. Он обећава да ће се ускоро позабавити и латинским трохејским десетерцем Средњег Века и његовом судбином на чешком земљишту. Што је нарочито важно, он ту указује на једну стару чешку песму, која је скоро сва у десетерцу као што је наш. Пуно је стихова у њој чист наш десетерац; има и стихова друкчијих, неправилних. Песма се зове *Од божјега тела*; њу је одавно издао Гебауер; она се налази у једном рукопису Пулкавине чешке хронике (Пулкава је живео у времену Карла IV), и то у рукопису из 1466. Гебауер не описује ближе тај рукопис; ми не видимо је ли и песма *Од божјега тела* из те исте године, или је доцније уписана; ако би доиста била тако стара, она би представљала велику важност и за наше студије. Наш трохејски десетерац изгледао нам је до сада увек специјално наш стих, којег нема на другом месту него је само наш: ево се сад јавља и у овој чешкој песми; значи, има га и другде, не само у нас. Још ако је та песма из XV века, онда би може бити и нашем десетерцу, нашим песмама тога стиха, припадала већа старина него она коју им обично придајемо. На овом путу може се пре доћи до утврђења старине нашега народнога стиха, него у наивном тражењу десетерца у старим српским животописима. Г. Јакобсон је врло добро учинио што је обратио пажњу на ову Гебауерову песму, на коју нико није ни мислио. Он обећава да ће уско-

ро писати о стиху те песме у вези с нашим десетерцем; ми са радозналошћу очекујемо да он то учини.

III

Огромна је литература о *Хасан-ајиници*; велика је била и пре рата, а сад је још већа, наравно. Та песма, која је прва отворила врата нашој народној поезији у широк европски свет, једнако је предмет изучавања. Г. Геземан је изучавао *Хасан-ајиницу у крућу њених варијаната* (на немачком 1923); Г. Вацлав Бурјан узео је за предмет *Хасан-ајиницу у пољској књижевности* (на чешком 1931); Г. Мурко се бавио *Домовином Хасан-ајинице* (на чешком 1932); итд. Све су то озбиљни радови, документовани, и који крећу испитивање унапред. Г. Геземан наставља што су пре рата почели Ф. Марковић и Г-ђица Камила Луцерна, наиме естетичку анализу песме; само, он има на расположењу више потребне грађе; он разгледа четрнаест варијаната ове песме док су они знали само за текст Фортисов; после свега прави лепу и детаљну књижевну анализу. Г. Бурјанов рад сличан је онима — тако честим у науци — где се један одређен предмет (народна песма, овај или онај песник, итд.) прегледа како се јавља у једној књижевности, и који су у основи исцрпан библиографски опис и детаљна оцена; овде се тако прегледа наша *Хасан-ајиница* од првог пољског превода те песме који је учинио романтичар песник К. Бродзињски 1819, до данас. Г. Мурко, испитујући нарочито круг Фортисових пријатеља, — доктора Бајамонти посебице, — и на основу других чињеница, утврђује да је *Хасан-ајиница* могла најпре постати у околним

Имотскога, поводом неког стварног догађаја, и не доцније од почетка XVIII века (1717).

Хасан-ајиницу као песму и данас траже у народу. Познато је да је њу штампао Фортис 1774 из једног рукописа. Вук је трагао за њом, постојано, не би ли је ма куд по народу чуо, али није имао успеха; кад је унео песму у своју збирку, он је морао да штампа текст Фортисов. После се нашло варијаната — видети оно што смо мало час рекли о расправи Г. Геземана — бољих и горих, каткад бледих и где се мотиви једва назиру; нарочито је карактеристичан варијанат у Ерлангенском зборнику. Али се трага још за даљим и потпунијим варијантима. Ове године*) је уредништво *Нове Европе* издало једну изванредно елегантну, раскошну брошуру, у фолију, под насловом који је удешен тако да припада сваком језику, не само нашем: „*Goethe, MCCCXXXII: MCMXXXII, Zagreb 1932*”. У брошури је слика Гетеове бисте коју је израдио Г. Мештровић, један кратак чланак Г. М. Ћурчина о *Хасан-ајиници* (на немачком), и три текста те песме. Један је текст од Г. Мештровића. Наш вајар слушао је у детињству ту песму од своје бабе, и сад је, после четрдесет година, саопштио њен текст, који се овде штампа. Г. Мурко је написао један врло одушевљен приказ ове брошуре (прилог немачкој *Прашкој Преси* бр. 16, 1932 г.), и даје велики значај Г. Мештровићевој версији *Хасан-ајинице*. Што се нас тиче, ми такође приписујемо значај тој версији, и нарочито по томе од кога она долази. Ми бисмо само приметили да би

*) Писано крајем 1932.

боље било да је сам Г. Мештровић дао рачуна о својој версији а не да то у његово име учини уредник часописа; Г. Мештровић би нам у том случају сигурно дао више обавештења која су нам потребна а која узалуд тражимо у уредникову чланку. Ја бих, на пример, питао ово. Ако ви знате једну песму из детињства а доцније сте је читали, и то више пута, у Вука и иначе, да ли је ви можете памтити онако како сте је први пут чули? Јесте ли сигурни да у вашем памћењу није освојила која реминисценција из читања?... Г. Мурко је — да додам на крају — после тога путовао по Приморју тражећи народне песме, и на острву Шипану (близу Дубровника) нашао једну нову версију *Хасан-аџинице*, забележио је из уста певача непосредно; он ће ствар ускоро објавити.*)

На крају, једна реч о новијим методама проучавања наше народне песме, наиме о проучавању њену у народу, данас.

Још је Светислав Вуловић препоручивао тај метод. Он има један чланак из 1885 о томе, под насловом *Прилоџ познавању садашњеј стања усмене српске поезије* (Годишњица VII). Он ту тражи да се прикупе све песме „које сад у народу живе”, да би се саставила „слика садашњег стања” и познала данашња „радионица душевног живота народног”. То треба учинити што пре; после извесног времена биће доцкан. „Треба да покушамо да саставимо... слику народне поезије с краја

*) Он је то и објавио доцније, 1935, у „Новој Европи”, књ. XXVIII, стр.112, под насловом: „Асан аџиница са Шипана”.

XIX века; крајем XX века, или можда и пре, неће више бити предмета за сликање". Вуловић је, у том смислу и циљу, растурио више писама по народу, дао упуства како ствар треба испитивати, и шта. „Добро би било обратити пажњу и на конструкцију самих гусала, на начин певања и мелодију". „Требало би побележити и крајеве где епске песме никако нема", где „нема гусала". У таквим крајевима треба видети нема ли место гусала „некакав други инструменат уз који се јуначке песме певају". На писма Вуловић је добио и одговоре, и он их саопштава у чланку. Они су интересантни, и показују како се народна песма губи у Србији.

То што је Вуловић писао временом се заборавило. Међутим сад одједанпут, после рата нарочито, ова његова идеја оживљује. С већим рељефом, наравно. Вуловић је мислио у главном на Србију; сад су, хвала Богу, сви српски крајеви наши, и они на југу и југозападу где епска песма још живи пуним животом, пунијим него у Србији; поље испитивања је, дакле, шире. Вуловић је, наравно, мислио само на примитивна средства при скупљању, на просто бележење; сад су, међутим, у веку грамофонских плоча, средства много савршенија. Вулозић је, најзад, мало комотно схватио своју улогу: он пише и чека одговоре; данас се, међутим, путује лично, и подносе све тегобе путовања.

Први је почео научне екскурсије ове врсте Г. Мурко. Он је, најпре, узео за предмет само муслиманску епику, и тога ради путовао је по Босни од 1908 до 1913, у четири маха; он је фонографишао песме, и састављао о свему извештај који је

подносио бечкој Академији Наука. После рата наставио је овај посао: године 1924 пропутовао је тако новопазарски санџак; године 1927, средњу Далмацију. Ове године је обишао Дубровник, стару територију републике са острвима. Главни његов циљ био је да позна „како живи народна епика; ко су певачи, коме, кад и како певају; да ли се још стварају народне песме; зашто народна епика ишчезава и умире”. Г. Мурко је пуно интересантних запажања учинио о томе. На пример, о певачима. Они нису слепци, бар не по правилу; жене такође рецитију јуначке песме; итд. Или о тексту песама. Певач никад не отпева песму једнако; увек има промена у његову певању: или једна реч замени другу, или су цели стихови у новом облику; итд. Према томе, „све песме, како их данас имамо штампане, јесу само једанпут тако отпеване”; то је само једна редакција њихова, једна версија, ухваћена у датом тренутку, после којег би била друкчија. Г. Мурко је више пута писао о овим својим екскурсијама, и саопштавао исцрпне резултате са њих. Тако је бечка Академија штампала његове разне извештаје, од 1913 до 1915, на немачком наравно. На немачком је и његов чланак *Ново о југословенској епизи* (1919 у једном стручном часопису) и више чланака у *Прашкој Преси* последњих година. На француском је студија *Народна епска поезија у Југославији почетком XX века* (1929); то су управо његова предавања на Сорбони о том предмету, и то је главни спис његов о томе. Има и чешки извод тога списка.

Овај посао скупљања и изучавања на терену још је више развио Г. Гезсман. Ми смо поменули

његов Ерлангенски зборник и студију о *Хасан-аџиници*. Додајемо и његове *Студије о југословенској народној епској пјесми* (1926, на немачком), посвећене Г. Тих. Р. Ђорђевићу, и које садржавају махом компаративна истраживања појединих песама. То су све „филолошки“ послови његови. Међутим, он сад оставља тај посао, одриче га се скоро. Треба „прво“ да познамо „данашње стање“, „кога сутра већ неће бити“; а да за сад оставимо студије по „старим библиотекама“ каже он (в. његов чланак *Нова истраживања народних епских пјесама*, штампан 1928 у лепој збирци есеја *Наша народна поезија* под уредништвом Г. Миливоја Кнежевића). „Колико сам времена — наставља он са жаљењем — и ја потрошио на такво... копање у старијим словјевима..., и тек сада сам увидео да би боље било да сам целе године путовао по југословенским епским крајевима скупљајући оно што је данас!“ Г. Геземан је почео тим што је довео народног гуслара у Берлин и снимио на грамофонским плочама његово гуслање (једно дваестак песама); Г. Мурко је тај посао раније световао, и покушао, али га је Г. Геземан у ствари извео, с бољим техничким средствима и систематичније. После је за ствар заинтересовао један круг људи од струке; Г. Г. Бекинг, Р. Јакобсон, Г. Ружичић у том су броју; један за музичку страну, други за метричку, итд. Затим је и сам чинио екскурсије као и Г. Мурко. Док се овај кретао по класичном земљишту наше епике — Санџак, Херцеговина, Црна Гора, Далмација, Босна, — дотле је Г. Геземан ишао у Јужну Србију. Скопље, Велес, Прилеп, Битољ, Охрид, Струга, Дебар, Гостивар, Тетово — то је

била његова маршрута последњих година. Ове године ишао је у Бугарску, у Шоплук. Свуда је грамофонски снимао народна певања; његова је девиза: „створимо епски архив грамофонски”. Свуда је испитивао околности певања: певаче, гусле, начин извођења и др. „Слепци гуслари” код њега изгубили су свој романтички чар. На „слепачке академије” он је наилазио у Прилепу и иначе; и то је ствар којој је поклањао пажњу. Гусле су често од три жице. Начин певања на који је наилазио, често се битно разликује од простог гуђења уз гусле: за трпезом, све по двојица певају сваки стих, „један пева а други попева” т.ј. понавља за њим; песма може тако трајати целу ноћ. Место гусала често су гајде; у осталом, „инструмент није облигатан”. И тако даље; пуно је таквих опажања учинио Г. Геземан на свом путу. Доцније, после путовања, он је студовао своје плоче, испитивао песме у сваком погледу, — он и његово друштво, — музички, метрички, акценатски. Изучавати народне песме без њихове музике, то је „варварство”, рекао је он на Конгресу словенских филолога у Прагу 1929 године. Метричку страну нарочито изучава Г. Јакобсон. Што се акцента тиче, Г. Геземан је нпр. нашао да су бугарштице певане у новоштокавском акценту. — Г. Геземан је чешће писао о својим наласцима; сасвим скорашњи је његов чланак *Нова испитивања о јуџословенској епској песми*, у једном немачком часопису. Београђани знају за његово такође врло скорашње предавање о том предмету. Али Г. Геземан тек сад мисли да, заједно са својим друштвом, обради и среди своја истраживања. За са-

да, он само тражи помоћ за овај нови посао, — помоћ моралну, материалну.

Зашто му је не дати? С наше стране указали су му ту помоћ Етнографски Музеј у Београду, Скопско Научно Друштво. Зашто не би и Српска Краљевска Академија учинила потребно од своје стране? Она и иначе има свој материал за народне песме; што тај материал не обради и не изда? Зашто не пошље и једну експедицију да, заједно с Г. Геземаном, проучава ствар на терену? Ми не знамо какве све резултате може дати ово проучавање, можда богате, можда оскудне; у сваком случају, треба то проучавање чинити, скупити грађу. Велика је корист имати грамофонске плоче наших песама. Кад год хоћете, можете слушати песме; можете зауставити плочу, поновити стих или текст, прећи још једанпут целу песму или колико хоћете пута; што год вам треба, можете изучавати кад год вам је воља, докле год ствар не изучите. То, међутим, немате без тих плоча.

Посао је свакако користан, и ваља га радити с надом на успех, а колективно.

(Мисао XL, 1932, 1 децембар).

ДВЕ КОМЕДИЈЕ МАРИНА ДРЖИЋА

I. — Новела од Станца

„Мала шала у стиху” која личи на „лакрдије средњевековног стила”, — тако карактерише *Новелу од Станца* Виљем Крајценах у својој *Историји новије драме*. „У Италији — наставља овај писац који је читао ваљда све драме Препорођаја што су писали сви песници на језицима свима —; у Италији овај је драмски род слабије развијен него другде, и ми не знамо да ли је талијански утицај на *Дубровник* и у овој области имао свога дејства, или се може бити у овом граду представљање малих шала преко међународне игре представљача одомаћило и раније”. Ово је, узгред буди речено, лепа похвала дубровачкој књижевности. Овде јој се с компетентне стране признаје оригиналност према талијанској; познато је да је сасвим обратно тврђење у обичају.

Новела од Станца представља једну шалу коју неки млади људи терају с неким старцем. Реч „новела” значи „шала”. „Да му ку годи новелу учинимо”; „Влаху ћу једноме новелу учинит”; „тер ћемо ку годи новелу заједно орденат”, — каже се у овом комаду; а то значи: „да учинимо коју шалу с њим”, „с једним ћу сељаком шалу учинити”, „те

ћемо неку шалу заједно протерати". У *Дунду Мароју* говоре слично Помет и Попива: — „ово новеле" (ево шале); „нетко нам је новелу учинио" (неко нам је шалу учинио); „реускавши ми ова новела" (пошто ми је успела ова шала); „још да му отац ку годи новелу учини" (тј. шалу). Тако Игњат Ђорђић у својим латинским животописима дубровачких књижевника преводи наслов Држићеве комедијице са *Ludibria Stantii*.

Шала која се ту тера, она је коју збијају млади људи — ђаци нпр. — при својем ноћном забављању, и која долази као експансија веселости, као резултат сувишне енергије младости. На страни, и нарочито у латинских народа, ђачки и уопште весели живот јако је развијен; пуно је шале у њему, од сваке врсте. Свак зна шта је „моном", „гушчији ход", и шта се у њему ради. По сто и више ђака, каткада две три стотине, иду један за другим, у реду, па тако улазе, рецимо, у кавану, али не седну да пију него обилазе око биљара, дуго а полако, ритмичним ходом, и играчи за то време морају да чекају стрпљиво са таковима у руци. Или зауставе кола на улици у којима седи неки господин, па онда пролазе сви кроз кола, један по један, а господин чека, мање више без љутње, и чека крај. Кад уђу у који велики хотел, они, у том истом гушчијем поретку и темпу, прођу кроз све ходнике; не праве ларму, али узму ципеле пред вратима на једном спрату и скину их на доњи спрат и обратно. И тако даље.

У Дубровнику има такође такве шале, која долази као експансија младости. Дубровчани су озбиљни људи, али воле веселост; у њих има спе-

циалне неке шале и хумора. Младост њихова нарочито је негује. И она практикује мономе и ако не у оној мери како смо их описали. Неки пут опет, више младића узму заједно да гуркају ногом један камичак, и како почну с Градца, терају преко Пила, па кроз град, и ван града све до Порпореле где га одгурну у море: то им је циљ и забава за читав сат. Али младост дубровачка највише воли да нађе неког особењака, неки оригиналан тип, те да с њим тера спрдњу, — складно ипак —; да чини „пазар” како они то зову; управо „падзар” како се тамо изговара. Често на Плаци, пред вече, шета се свет мирно и тихо, па се одједанпут чује нека галама: то ђаци и младићи иду за неким особењаком („ориђинô”), па ритмично и хорски узвикују за њим, подсмевају му се, чуде бајаги, итд. Једно лето дошао је неки странац у Дубровник да проведе неколико дана у њему. Био је старији човек али особењак, комично је изгледао, комично се и носио; младеж га је одмах приметила, и почела с њим лудовати. Окруже га сви, и он им прича, а они бајаги не разумеју него га једнако прекидају питањима: ко, кад, где, како, итд. — само да га једе. Почне он да пије, а они сви одмах за чашу, да с њим у исто време пију. Пође он из каване, и они за њим. Непрестано праве примедбе, и сваку примедбу коју учине, учине је сви заједно, уједанпут, у хору. Тако и певају, и смеју се, а све врло гласно, да се разлеже кавана од њиховог смеха и веселости. Странац је овај и сам волео шалу, и није се нимало љутно на оне који га задиркују; како је и сам имао духа, он их је и насађивао по неки пут,

и згодно им враћао мило за драго. Једанпут сам опет гледао како један од оних типова с којима младићи „пазарају” игра карте у кавани, а они гледају и будно прате његову игру, па чим он добије или изгуби, а они захоре: „У сеј вријеме годишта”. Други пут сам гледао ово. Неки Марко Трива, берберин, мало напит, наилази једну ноћ на кавану, — „кава испод комуне” — у којој је седела омладина жељна „пазара”. Чим га виде, ова удари у шалу с њим, и ствар се сврши тим што Марку прикачише реп те се око њега ухватише у коло. То играње кола око неког коме се подсмевају подсетило ме је на свршетак *Новеле од Станица* где виле мрче Станца и браду његову стригу, а машкаре „танац воде”, око њега, у колу. Свршетак Држићева комада изгледао ми је у том тренутку сасвим у наравима Дубровника, и представно ми се као црта из живота а не књижевна процедура.

Замислите сад ту исту вољу за шалу али у старом Дубровнику, у веселим временима Препорођаја, а при парочитим светковинама о карневалу, свадби или иначе, — па ето вам, у суштини и основи, *Новеле од Станица*. А те је шале било у оним временима. У књигама парница и тужаба дубровачких — ствар је позната у литератури (Глас 90) — забележено је како су неки млади племићи задиркивали Марка, мужа неке Јелуше „товјернарице”; тај Марко био је познат као човек раздражљив, па су га зато и дирали: то је већ један пример „пазарања” у старом Дубровнику.

Ово су шале у животу; са нешто интриге, више духа и вештине оне су изношене и на сцену;

У времену Препорођаја нарочито су неговане комедије у којима су обично страдали лаковерни сељаци. Познато је да је бар за Италију, средиште радње на таквој комедији било у Сијени. У нашем Препорођају две су такве шале са сељацима: *Малахна комедија* Антуна Сасина и *Новела од Станца*. Две туђе старе комедије опомињу на ову последњу бар у неколико, овом или оном цртом. У нидерландској лакрдији *Алута* из 1535, нека пригласна сељанка дође у варош у паџарни дан да прода своју робу; два обешењака јој преваром одузму све што је донела. У талијанској комедији истог века *Сељак Влахо* (Biagio Contadino) некакав сељак ужасно вара своје муштерије продајући им смокве. Преварени се договоре да му се освете. Један се учини ђаво, дође му, страшно га поплаши и покраде смокве с дрвета из његова воћњака.

У врсту таквих комедија спада и Држићева *Новела*. У њој, три млада Дубровчанина враћају се ноћу кући, после једне теревенке. Они су свакако племићи; то се нигде не каже, али се види по њихову понашању, оделу, и донекле именима: — Влахо, Михо, Ђиво. Овом последњем — који је и највећи обешењак међу њима и који и изводи целу шалу — дато је и презиме или надимак („Ђиво Пешица”). Може бити да се ту мислило на неку реалну личност тадашњег Дубровника, на неког познатог и популарног комедијаша; у неколиким новелама Бокача јављају се као личности Бруно и Буфалмако, а то су била реална лица, оба сликари, познати и популарни шалљивци флорентински у доба *Декамерона*. Другови једанпут именују овога Ђива Пешицу „старим Радатом”; можда је он

играо познату комичну личност у Држићевој Тирени.

Ђиво је нашао једног сељака — и Михо га је приметно и спрдао се с њим већ раније —; то је неки старац, „Влах смијешан“, Станац „с ријеке Пиве“. Дошао тај сељак у Дубровник, понео једно јаре и нешто сира да прода, па се сиромаш потуцао по граду а нико га није хтео примити на стан, па легао „прид фонтану уз мир“, тј. пред лепи кладенац уза зид од врата од Плоча, на Плаци. Ђиво с оно два друга пође к њему, ове остави у страну, а сам, „обучен на влашку“, тј. прерушен у сељачку ношњу — ноћ је била кад су маске ишле по улици — приступи му, с намером да се нашали с њим. Причајући му ко је и шта је — „с Гацка сам трговац“, каже он, — одмах задобија поверење наивног Станца. Чим га задобије, Ђиво узме да прича којекакве лудорије, да би познао докле иде лаковерје Станца. Ако је разуман, каже он, није му „ум од Гацка“, него је једанпут, на Ивањдан, и он тако дошао у град као и Станац, па није нашао стан него легао и заспао баш ту, код те исте воде, па га пробудиле виле; оне су му тад дале разум. Ако је сад млад, био је пре тога стар, те га те исте виле подмладиле; „свукох се од тада из коже јак змија“, каже он, и „остах млад“. После овог разговора, Ђиво је нарочито загрејан да „учини новелу“ Станцу. Њему се допала ситуација и хтео би је експлоатисати до краја. Кад Влахо, коме је доста теревенке за ту ноћ, предложи да иду кући, Ђиво не да; он мора сељаку украсти „козле“ (јаре), ма шта било. У то „на пир (свадбу) машкари иду“; тамап су добродошли,

— „прем су на препозит”, како се у комаду каже, — пошто су обучени као виле и могу одиграти потребну шалу. Ћиво је већ припремио Станца на то. „Не мој се припасти — рекао му је он, поред осталог, — ако би теј (те) виле ноћаска.. хтјеле с тобом танчац (игра) изводит”. Ћиво и другови договоре се са маскама какву шалу да збијају са Станцем, па се после изгубе. Шта „виле” учине по том са Станцем, даје се већ по досадашњем видети. Обећају му младост, бају бајаги и молитвају неке чини од младости, а у ствари заповеде му да ћути, вежу му руке, омрче га неком машћу и остригу му браду. Како су ту сем вила и „други машкари на влашку обучени” а такође посвећени у заверу, то ти „машкари” украду јаре Станцу што му је у бисагама, и сви утеку. Станац, видевши превару, остаје сам и виче и грди очајно и узалудно. Утешиће се може бити доцније кад види да су му младићи оставили новаца „што та пратеж ваља”, тј. колико вреди што је украдено.

Држићева је *Новела* сасвим проста, једноставна, и сва се своди на „новелу” коју младићи учине старцу. Она је, наравно, и нешто груба, слободнија; пример: радост Станчева кад замишља како ће му се млада жена обрадовати кад јој се он врати млад одједанпут. Уз то, радња њена је до некле невероватна. Онако натоварити једног сељака како су то Ћиво и његови другови са Станцем учинили прелази границу свакодневне стварности: ко ће тако веровати у виле и подмлађивање као Станац? Само, прво, Дубровчани Препорођаја увек су замишљали сељаке из околине као глупе и наивне (ни код нашег Глишића они нису

увек бољи); и друго, Станац, како је оцртан, изузетно је наиван. „Овај Влах вјерује све што му се вели”; „није га луђег од Рта до Мљета”, — тако га у комаду карактерише Ђиво. С претпоставком пак о изузетној лаковерности Станца, све је изведено тако да ствар изгледа оправдана.

Одиста, доста је вештине употребљено да се ствар оправда и учини вероватном, и комедија је вешта, има и нешто духа, као што има и живости. Ево нпр. како Ђиво успе да му Станац верује. Он је најпре „обучен на влашку”, представља се као трговац из Гацка, и Станац нема разлога да у то сумња. После, он говори народски, селачки, и једнако остаје у улози коју је сам себи наметнуо; пример: кад описује како туче своју жену. Уз то, он све говори у сентенцијама, практичним афоризмима, који показују искуство, умешност, познавање живота, здраву памет и јаку вољу (в. први његов говор: „с Гацка сам трговац, говеди тргујем”, итд.) Сиротом Станцу, који, како сам каже, никад свога века није чуо такве беседе, он одиста мора изгледати „разумник” и човек од поверења. Најзад се Ђиво чини жив, брз, окретан, интересантан и шaljив (в. нпр. „зовем се Седмимуж, презиме Дугинос”; ово се исто место налази и у *Аџону* Држићеву), а то све очара Станца. Кад Станац погреши па га назове Осмимужем, он га одмах поправља: „нијесам осми муж нег седми, Дугинос”; то као хоће да утврди аутентичност свог лажног имена, да покаже како на њ суревљиво пази. Ђиво је и иначе добро оцртан, не само у разговору са Станцем. Кад му после његоза разговора другови честитају како је „враг” и врашки

се поднео са Станцем, он замишљено, и сећајући се целе одигране сцене, примети као за себе: „козле (јаре) ме делекта (допада ми се) које уза њ (уз Станца) вечи.” Види се како га примамљује ситуација коју је створио и како се пријатно у њој осећа. Не само Ђивов разговор него и све друго у комедији иде на то да оправда и повећа лаковерност сељакову. Кад нпр. виле нађу на Станца, оне му не обећају одмах да ће га подмладити, него најпре већају шта ће с њим: да ли да га претворе у магарца, или тицу, некакву паклену напаст, буву. Тиме најпре отклоне евентуалну сумњу да их је Ђиво наговорио, а после тако више изгледају праве, моћне, ћудљиве виле него да су одмах пристале на оно што он жели; уз то, изазивају и комичан страх у њега. Кад доцније помену како ће га претворити у тицу, Станац има комичну примедбу: „немојте, мољу вас, нећу моћ бисака летећи носити”. Кад „виле” запитају „машкаре на влашку обучене” шта желе да им учине, ове им — које су такође тобож старе — одговоре да би се такође хтеле подмладити; то опет чини лаковерност Станчеву природнијом. Кад оне даље затраже да прво њима виле даду младост па после Станцу, овај је комично нестрпљив: не за Бога, „дош’о сам приђе вас.”

Ово што смо досад испричали само је један део *Новеле*, и ако главни. Пре сцене са Станцем има једна друга, уводна, а мала: сцена са Станцем је на Плаци, она ранија на сасвим другом крају Дубровника. Пре но што нађу Станца, она три младића банче негде по Дубровнику — то су

„ноћници” како их сам писац назива, — и то њихово банчење представљено је у овој уводној сцени. Шала са Станцем дошла је тек пошто су они провели ноћ „на младићску”, и расположили се да терају шалу ако нађу згодан повод. То је оно расположење за које смо раније рекли да из њега потиче свака воља на шалу и „пазарање”; Држић је добро учинио што је и то насликао, а не само шалу која из њега извире.

Влахо и Михо сусретну се у мрачним споредним улицама дубровачким; не познаду се испрва, и за мало се не посвађају и не потуку мачевима. Упознавши се, Влахо прича своје ноћашње авантуре: како је сусрео „фроту (чету) неких младијех” људи и све их расплашио и растерао у мраку. Михо опет прича како се украо, кроз прозор, од оца који је закључао капију, и како је пошао да банчи. У то се кроз мрак примети фигура Ђивова; Влахо, не познавши га, хоће да га нападне, али га Михо позна и ослови. Ђиво им се онда придружи. Наговестивши шта је он ту ноћ доживео — тројица га умало нису убила, но он их је растерао —, он их позове да одиграју шалу са Станцем.

То је та сцена. Врло је кратка и у ствари без радње, али је сва пуна истине и стварности, врло збијена и начичкана живописним детаљима; ниједна црта у њој није излишна. Она нам данас изгледа још занимљивија него она са Станцем, јер нам даје живу и верну слику старог Дубровника. Одиста, данас кад смо после тешких архивских студија почели да назиремо какав је био живот у Дубровнику Држићева времена, ова нам сцена до-

лази као врло тачна илустрација тога живота и нарави. Архивске књиге дубровачке пуне су детаљних извештаја како су млади племићи ваљада сваку ноћ ишли по малим и уским а неосветљеним улицама дубровачким, певали, свирали, шалили се, задиркивали пролазнике, међу собом се свађали и тукли, борили мачевима; знамо још, из тих истих књига и из комедија Николе Наљешковића како су се искрадали из куће тајно само да би банчили: — ето, за све то имамо потврду и слику у овој сцени. Сцена је још изведена доста живо и с нешто духа и вештине. У Држића се ови ноћници не бију озбиљно, него само хоће да се бију; хвалишу се мачевима и оружјем, али не лију крв, као што је често било у стварном Дубровнику; то је и добро учињено, пошто је сцена комедије не трагедије. Добар је и дијалог, каткад. Михо једнако пита Влаха где је био и с ким, а овај једнако и безимено говори шта је радио и не одговара на питање. То је тачно и према стању у којем је Влахо; он се заценоу од смеха, причајући шта му се ту ноћ десило, па не пази на друго. У том дијалогу има каткад и згодних реплика, паралелне конструкције: „смијешан ти си”, каже Михо Влаху; „чудан ти си”, одговара одмах Влахо Миху. Дијалог је наравно и врло слободан, што је разумљиво за оно доба; оно што Михо каже о „хасасима” тј. о ноћној стражи дубровачкој, то је, наравно, грубост тадашње популарне литературе.

Има једна црта у овој сцени која није до сада била примећена а она знатно диже њену вредност, стварност сликања у њој.

Кад се при првом сусрету Михо и Влахо пре-

гоне чије је оружје боље и ко је већи јунак, Ми-хо се подсмехне Влахову мачу: „што је тај (та) брокјерина?” А Влахо, који је јамачно старији и јачи, одговори му: „чинит скакат умије с двичи-нијех скалина гамадију како с ти”. Читалац је и досад могао приметити да у *Новели* има пуно рет-ких и локалних израза који потребују објашњења; „скалине” су степенице, али шта значи „двичин”? У академиском речнику ова се реч објашњава о-вако: „нејасна ријеч на једном мјесту XVI вијека”, и наводи се ово место из Држића као пример; и то је све.

Међутим, ми смо по архивским студијама на-шли објашњења, и реч нам није нејасна. У старом Дубровнику једна се улица звала „Двичић улица” или „улица Двичина” (можда: Дуичина). Она се помиње у једном старом попису продаја дубровач-ких кућа, који је делимично публикован и прика-зан. Али у књигама парница у архиву дубровачком на њу се често наилази. Ево једне прегршти што сам ја нашао. У једној парници из 1540 помиње се шта се десило једну ноћ „у Двичиној улици”. У другој парници, 22 фебруара 1554 прича се ка-ко је Саво Бобаљсвић — наш песник — тукао не-ког берберина Николу, мачем пљоштимице, у не-дељу око 6 сати ноћу, „у Двичић улици”. У свом тестаменту од 22 фебруара 1566, Иван Лила (*Gigliatti*) помиње своја „два дућана под кућом у Дви-чиној улици”. Децембра 15, 1587, Климент Влаха Гучетић тужи „комшилук у Двичиној улици” који му је упропастио шест кућа што је у њој имао.

Двичине улице данас нема, али се по архивским књигама да ближе одредити где је била; сво и

за то примера. „На Пелинама на углу Двичић улице” — тако гласе искази у једној парници из 1558 и другој из 1559. У мало час поменутом попису једна белешка каже: „улица Двичина је над и под Пријеким од Пелина до Плаце, а тако су и улица св. Фрање и улица од Сигурата”. У једној парници од 16 нов. 1549 прича један сведок, неки Миотошевић: „...и одосмо на Пријеки, и попесмо се улицом св. Сигурата, ...и пређосмо у улицу Двичић.” Као што је познато, Пелине су под Минчетом и највиша су улица на левој страни града кад се улази с Пила; Пријеки је најдоња на тој страни, прва лево паралелна с Плацом; улица од Сигурата и улица св. Фрање иду од Пелина до Пријекога, пресецају вертикално све улице између ове две и излазе на Плацу: — тако је, види се, пре било, а тако је и данас. Двичина улица према томе, ишла је такође у истом правцу као и ове две последње, тј. од Пелина до Плаце, одозго до доле, и испадала вертикално на Плацу. Све те улице које вертикално падају на Плацу врло су стрме и сасвим су у степеницама (скалине); тако је и Двичина морала бити. Зато Влахо и каже: „Двичине скалине” у место: „Двичина улица”. То је дакле значење речи „двичин”. Додајмо да је Двичина улица од прилике према Гаришту, које такође Влахо помиње а које и данас постоји.

То што се јунаци *Новеле* налазе у Двичиној улици има свог смисла. „Ми... ноћно ловимо како и јеји (јејине)”, каже Влахо; лов је тај на жене. Михо помиње неку „пријатељицу која пенга (маже) лице”; Влахо помиње неку „стареш (баба) с Гаришта”: и у једне и у друге, види се, скупљали су

се млади „ловци”. Влахо после пита: „имаш што?” а Михо одговара: „богме имам”: и ту је реч о женама. Рад таквог лова они су дошли у Двичину улицу и тај крај тамо; архивске књиге нам показују да су у томе имали право.

Места у којима су живеле жене ситне и несигурне врлине било је више у старом Дубровнику. Ја имам један архивски податак да је такво било место „више Иконе” — често се у архивским књигама помиње као локалитет: више Иконе”, „под Иконом”, итд. — која је била близу улице Лучарице, а то је ту до св. Влаха. У једној парници од 8 јан. 1577 један прича: „у прошлу среду у вече, ја сам ишао са Луком и Стијепом обућарима у *casa da fetene* која стоји више Иконе”. Али имам два живописнија податка по којима се види да су нарочито у Двичиној улици становале жене о којима је реч. Једну ноћ био је рањен Јерко Наљешковић, стонски писар (парница од 16. нов. 1549). Он је ишао са Миотошевићем, — кога смо раније поменули — у Двичину улицу ка Барбари Драгићевој која је ту становала. Они су закуцали на врата њена; то је било око три и по сата ноћи. Она се пробуди, сиђе до врата — како сама каже — „у кошуљи” и позна Наљешковића, али га не пусти унутра. „Он је тражио — прича она — да му отворим, а ја сам му рекла да је у мене један пријатељ, и Јерко је онда отишао а ја сам се вратила у постељу”. Десет година доцније (парница од 12 нов. 1559) ми налазимо ову исту Барбару у истој ситуацији у којој је била с Наљешковићем. „Те вечери — прича она — био је у мене Вице Грљеновић...; у то дође на врата моја Иван бер-

берин и поче куцати... ја му из кревета викнух: пођи с Богом, где си вечерао тамо и спавај; он онда оде..., а Вице ми рече да хоће да иде, и оде..., а ја остадох у кући, затворих капију и вратих се у кревет”.

Такав је био живот у Двичиној улици, кажу архивске књиге, и дају ненадан коментар Држићевој *Новели*. Барбара, најзад, сигурно није била сама у тој улици од те врсте жена. У осталом, можда се баш на њу односи оно што Михо говори о пријатељици „која пенга лице”.

Новела од Станца штампана је, мисли се, 1551, а свакако 1607. „Приказана је у Мартолице Видова на пиру”, каже један запис на њој. Има у архивским књигама Мартолица Видов Замањић који је рођен 1530 а умро 1578; може бити да је то тај. Ја имам више података о њему, али не знам дан његовог венчања. Кад бисмо то знали, може бити да бисмо могли одредити и датум кад је комедија приказана.*)

(Српски Књижевни Гласник, Нова Серија XVI, 1925, број од 1 септембра).

II. — Плакир и вила

Плакир и вила — тако можемо назвати једну пасторалу Марина Држића која је остала без и-

*) Ово наше питање добило је убрзо свој одговор. Поводом овог нашега казивања, Г. Петар Колендић, у свом чланку „Кад је постала Држићева *Новела од Станца*“ (Југославенска књижевност, X, 1, 1926, број од 1 јануара), нашао је 1) да је Мартолица Видов Замањић једини Мартолица Видов тога доба; и 2) да је његова свадба била у априлу или мају 1550 год. Према томе, закључно је он, да је Држићева *Новела* те године први пут играна.

мена*) — врло је пријатна ствар, са нечим што је нарочито симпатично, што даје особиту драж и примамљивост. Она је боља него икоја друга пасторала Држићева. Њена је лепота била и раније запажена. Виљем Крајценах истакао је ово наше дело више но многа друга страна, и похвалио га веома. „Ово је свакако једно од најпримамљивијих дела фантастично-реалистичне мешовите врсте која је доцније нашла непостижан узор у Шекспирову *Сну летње ноћи*,” рекао је он, и та је реч његова постала популарна код нас, пошто су је наши уџбеници прихватили и разнели. Доиста *Плакир и вила* у многим је погледу добра ствар. Нарочито у композицији; то ћемо најпре да покажемо...

Ова Држићева пасторала била је „приказана на пиру Влаха Саркочевића”. Који је тај Влахо Саркочевић — управо Соркочевић — и кад је био „пир” његов? У архивским књигама дубровачким има пет личности тога имена у XVI веку у Дубровнику: који је од њих наш Влахо? Држим да ће то најпре бити Влахо син Валентина Соркочевића. Он је рођен 1530, ушао у Велико вијеће 1 децембра 1550; био је кнез републике два пута, у јуну 1589 и октобру 1591; умро 1593. Он се оженио јамачно иза 1550, тј. после навршене двадесете године. По једној белешци, која се по свој прилици тиче њега, он је још крајем 1548 „склопио венчани уговор” са својом будућом женом, тада још врло младом девојчицом, са обавезом „да ће је повести кући кроз осам година”, што значи тек

*) У издањима дела Марина Држића (*Starl pisci*, VII) она је обележена као „IV комедија” (издање од 1875) или као „Грижула” (издање од 1930).

1556. Жена му се звала Ката, и била је такође из породице Соркочевића, управо кћи неког новог Валентина Соркочевића. Имао је сина Валентина, кога је у тестаменту, писаном 11 јануара 1593, оставио за универсалног наследника. То ће дакле бити тај Влахо Соркочевић на чијем је „пиру” представљен *Плакир и вила*. Пир његов — тј. прослава венчања и весеље о том дану — могао је бити 1556 а можда и раније, свакако не пре 1550. Узгред буди речено, према овоме можемо одредити кад је постала Држићева драма; хронологија ових, као што је познато, представља још увек једно отворено питање. Постала је, наиме, у то исто време, тј. 1556, или од 1550—1556, да се обазривије изразимо.

Ми немамо много извешћа о дубровачким пировима у времену Препорођаја; што имамо то је ово. Стари Филип де Диверсис, који је дуго боравио у Дубровнику и написао 1440 књигу о њему, описује нам како је било венчање и пир око те године. По његову опису видимо да су свадбе у Дубровнику текле као и све друге: оглашење у цркви, испит који врши нотар, прстеновање, сватови, музика, венчање у цркви, гозба која се наставља и сутра дан. С друге стране ми имамо такође вести о свадбама у Дубровнику. У фебруару 1503 и јуну 1515 донесени су закони против луксуза о свадбама; раније их је било такође; први већ 1235, и врло строг. Ти су закони ограничавали трошкове око свадбених свечаности у многим погледу: смањени су поклони, пазило се да кухиња буде проста, итд. Музика и играње нису били забрањени; забрањено је било само свирање на у-

лици кад се млада води младожењиној кући. По једној белешци из 1524 видимо да је о свадбама било и играња под маскама. Ја, уз то, имам — ово су до сад биле све раније познате ствари — једну белешку од 8 октобра 1539, где Сенат дубровачки дозвољава младожењи „који хоће да води младу на дан венчања к себи у дом са фењерима или дублијерима“, да то „може некажњиво учинити“. Имам и један исказ у књигама парница од 4 фебруара 1577, где се узгредно дају неколике живописне појединости о једној свадби. Марин Јаков Ђорђић, осумњичен да је ранио неког Франа Бабу, правда се како је целу ту ноћ, кад је овај рањен, провео у својих сродника Гучетића на свадби; тако нам даје у свом исказу на суду донекле опис свадбе. Он каже како је на свадби „остао дуго“ јер је имао да чека „новице“ да с њима „учини неку церемонију која је њему падала у део“. Затим прича како је била „велика граја с једне стране од гостију а с друге од свирача тј. пифара“. Хтео је да зна колико је сати (није од граје чуо кад сат избија) али домаћи, „да би задржали госте да што дуже остану“, никад неће да одговоре кад их ко за то пита. Он је остао после вечере још мало међу сватовима и помагао да се распреме столови, бојећи се да млађи „не преврну столове према госпођама које су ту седеле“. После је изишао с друштвом на улицу. Ту га је срео Јеро Луциан Бунџић и рекао му: „ви долазите са свадбе, дајте ми мало конфета“, и овај извади из своје кесе „три четири зрна“ и даде му; у Италији на свадбама изгледа да је и данас обичај да се добијају конфети тј. врста бонбона, шећерлема. Кон-

фете му је тражио доцније и Влахо Гундулић, с којим се такође шетао. За доказ да нема никакве везе са злочином за који га сумњиче, Ђорђић још обраћа пажњу на своје сватовско одело. „Ја сам био на свадби, каже он, како ме видите обучена, у дугој хаљини, са округлом капом, без мача и огртача, и само са ножем позади, који увек носим уза се”.

Извесне вести о свадбама и свадбеним приликама оставио нам је и Марин Држић у својим делима. У *Аркулину* (V чин) представљено је венчање Аркулина Аркулиновића (управо негроманта који је на себе узео лик овога) са Анчицом с Лопуда. Ту „канђилијер” (нотар, писар), на улици, пред светом, најпре објављује да ће се они венчати; потом пита и њу и њега јесу ли вољни ступити у брак, тражи најзад од заручника да плати тисућу перпера као „контрадоту” тј. као мираз од своје стране, и овај пристаје на то. Младожења, опет, наређује да се у кући справи што је потребно за гозбу, „ер (јер) с невјестом идемо дома”, па онда прстенује младу, пољуби је и најзад с њом улази у своју кућу. Слушкиња је ту поздравља добродошлицом као домаћицу: „госпо, добра дошла, уљези у твоју кућу”. У *Пјерину* (I чин), два оца жале се на изопачено време и пореде га са старим добрим временом; тада критикују и свадбе како су данас бесне а како су некад биле скромне. „Јеси ли видио која се чуда хоће кад невјесту имаду повестит (повести)? У наше доба дјевојчица (девојка) би кућу помела и сто посал (послова) учинила, и кад би бријеме (време) било, рекли би јој: сватови иду, обуци се, и ото (ето) т’она на-

ређена (приправљена за свадбу)". Ово о скромности некадашњих заручница и нескромности данашњих има и *Плакир и вила*. Стара Вукосава с презрењем узвикује: „Нута (нуто) дјевојака садашњијех!" „У наше младе дни (дане)", наставља она, „нијесам смјела вјереника у очи погледат, и, како од туђега, од њега сам бјегала; нег кад би ми мајка рекла: Сједи ту, тако бих зацрљенивши се и сјела; од срама не бих знала али (или) уз мајку сједим али уз вјереника". Несумњиво је да ове Држићеве вести, нека су може бити и претеране, садрже ипак доста верну слику ондашње свадбе и свадбених обичаја и прилика.

У време кад је Држић писао своје комаде, свадбе су биле по свој прилици богате и сјајне. Већ по овом што смо до сада изнели, види се да је, у пркос свим строгим законима против луксуза, на пировима било пифарских свирања да уши заглуу; игара, обичних и под маскама; фењера и дублијера кад се млада водила кући; конфета, гозбе, свечаности. Види се и да су се девојке биле отеле од некадашње строге патриархалне дисциплине, и да су нагињале већој слободи и раскоши. Али имамо и један — иначе познат — податак који још боље говори у том смислу. На пиру Влаха Држића 1548, баш кад се давала Држићева *Тирена*, свечаности су трајале читав месец дана; једна стара и позната белешка то нам каже. То потврђује — ово је једанпут примећено — Вукодлак, сељак позван на ту свадбу, који се у уводу *Венере и Адона* весели „да ће пјан и сит бити за вас мјесец ови". Како је раскошна и ра-

сипна та свадба морала бити кад је трајала десет пута дуже него Ивкова слава!

У то је време још једна сјајна црта красила свечаности венчања. Дубровник је био не само богат него и књижевно и уметнички настројен. Ушло је у обичај да имућни људи поруче и нарочиту позоришну представу као једну тачку у програму свадбених свечаности; песници су имали да напишу нов комад за ту прилику. То је чинио и Држић. Његови комади *Венера и Адон*, *Новела од Станица*, *Тирена*, *Скуј*, *Ђухо Крџета* писани су за пирове кад су се женили млади људи из кућа Држића, Замањића, Гучетића и других. Тако је за пир Влаха Соркочевића имао да напише нов комад, добио наруџбину за то.

Добивши наруџбину, Држић се морао озбиљно замислити како да изрази свој нови свадбени, „пирни“, комад. Он их је и иначе писао за пирове, али су они обично били неутрални у погледу на ове, нису имали никакве везе са даном свадбе. По-некад, ипак су имали нешто везе, ако не по самој радњи комада а оно по прологу или уводу. У *Прологу* друћом Обрад помиње младожењу (Влаха Држића) и невесту његову (Синчићевићева) и прича о тој свадби на дуго и на широко. У уводној сцени *Венере и Адона* Вукодлак то исто прича. Али је нашем песнику изгледало потребно да сад, при овом пиру Влаха Соркочевића, састави једну драму која би била више свадбена по карактеру него ове две сцене које помену смо. Он је хтео драму која би у самој радњи истицала значај венчања поводом кога се пирује. Таквих је драма било на страни. Шекспиров *Сан летње ноћи* писан је,

кажу, за венчање неког високог племића (Есекс, или Дербџи, или Саутхемптон), али Држић није знао за енглеског песника. Било је, међутим, талијанских комада те врсте, и Држић је вероватно знао за њих, гледао их или читао док је био у Сијени и Италији. Кад се удавала — ове податке узимам из Крајценаха — Лукреција од Есте за Анибала Бентивољо 1487, песник Доменико Фуско саставио је један комад у коме се поред Јуноне, Венере, Диане и Купидона на позорници јављају и млада и младожења лично. Кад се годину дана доцније удавала Јелисавета Гонзага, принцеза од Мантуе, Рафаилов отац Ђовани Санти из Урбина саставио је комад који је имао да представи преимућства брака: Јунона и Диана препиру се шта је боље брак или живот ван њега, а Јупитер пресуди ствар у корист брака. Кад се удавала напoлитанска принцеза Констанца од Авалоса, Санацаро је саставио један комад где је, грациозно и духовито, пустио да богиње и алегоричне личности једна по једна предају невести своје дарове, а само богиња лепоте прилази јој празних руку. Сви су ови комади, као што се види, били директно везани за прилику за коју су писани. Сви су већ својом садржином указивали на њу, сви су по самој радњи били глорификација или алегорија венчања поводом којег су постали. Да ли се таква драма може написати и за венчање Влаха Соркочевића? То јест, драма са радњом која би алегорички приказивала ово само венчање?

Тако је мислио наш песник, и ево шта је измислио, ево коју је радњу ставио у свој комад.

Два су непријатељска табора на позорници, која представља планину, вилинску; јединство места је одржано, као по свој прилици и јединство времена. У једном је Диана, богиња невиности, чистоте и чедности, царица и заштитница вила и девојака. Уз њу су четири врлине („крипости“). Ту су још Мудрост и Правда. Прва има своју нарочиту помоћницу међу вилама која се зове Опословница, тј. она која хитро и умешно свршава послове. Уз то, ту је пуно вила. У другом табору је Купидон, који се у комаду зове и Жуђење, не само Љубав, како бисмо очекивали и како је то тад било у обичају. Он је патрон свих заљубљених. Уз њега је, по једној нама непознатој митологији, и његов син Плакир или Плако, „малахни (мали) ма сиони (силни) синак његов“. Та су два табора стално у међусобном рату. „С ову страну стоји чиста Диана са свијем дивицама, а тамо стоји Жуђење (које) бој бије с Чистоћом“, каже се у прологу. Видевши једну вилу, Купидон, — љут на њу што „не сцијени (цени) огњене моје стрил (стреле), ни мој плам огњени“, — енергично наређује Плакиру нека је ухвати у замку, а овај радосно одговара да ће то одмах учинити. Мудрост одмах дозна за то, и јави Диани. Ова нареди вилама нека одмах гађају стрелама Плакира чим се појави; виле, досетљивије, предлажу да и оне њему сплету замку, и Диана то одобри. „Цвиће, разлико цвиће, и ви травице зелене, вам придавам тврде узе (везе) од замчица које сам овдн запео“, говори поетично Плакир међући замке, и разјашњава план како ће их у ове намамити. Али су и виле мудре. Мудрост савестује Диани, а ова нареди ви-

лама, да не излазе из свога „тврдога стана“, не би ли се сачувале од опасности коју им је Плакир на пољу спремио. Тако, кад их Плакир, дошавши пред њихов стан позива да изиђу (позив је нешто поетичан и живописан), оне га гађају јабукама, „старим оружјем“ својим, и он оде не свршивши својега посла. Доцније, једна вила, — која се, не зна се зашто, огрешила о наредбе Дианине и изашла у поље, — упадне у замку случајно, и Плакир је ухвати и одведе свом оцу. Очајање међу вилама; препирка између Диане и Мудрости. Ова последња признаје да је њен грех што је вила ухваћена. „И Мудрост има свога непријатеља, а то је Сан“, каже она, и објашњава како је у једном тренутку заспала, те није могла сачувати вилу од опасности. Ипак, она се брзо прене: „запните, ако игда, сада Плакиру замчицу; осветите се“, сзетује она, и виле, по наредби Диане, разапну мрежу у коју ће сигурно упасти Плакир, сав охол због своје победе. Доиста, Плакир, понет славом, постаје несмотрен, и упадне у мрежу. Виле га заробе, одузму његов лук и стрелу, вежу за дуб (у овој сцени диалог је добар и има духа). Диана и Мудрост ликују, обраћају се Правди да она одреди казну Плакиру. Ова одреди: „да Плакира бијело виле омрче“ — „нека остане груб (ружан), да со у њ веће нитко не вара“, објашњава она, — „и да га у свој двор ставе у тамницу“. Казна је одмах и извршена. Тако је сад бој виле и Плакира довршен. Најпре је Плакир заробио вилу, а посло су оне њега; „мило за драго“.

Овако како је досада ишла, драма се своди на просту пасторалну акцију; ту још нема ничега

што би указивало на венчање Влаха Соркочевића и његове заручнице. Све је неутралан митолошко-пасторални мотив, нимало алегорија венчања. Међутим, драма треба да буде алегорична. Она то и јесте. Ево где сужањ Плакир сам даје кључ њен. „Сужанство Плакирово, каже он, хоће још велик мир учинит међу чистом Дианом и међу горуштом (ватреном) Љубави; а то је ер (јер) Љубав вече-рас хоће здружит Влаха Саркочевића својом вјереницом, а то се не може учинит без чисте Диане; уврћу се (потрудићу се) да мир међу њими учиним, и да Чистоћа и Љубав од сада један без другога нигда не стоји”. А то ево шта значи. Влахо Соркчевић, као младожења, представља Љубав; он је дакле под влашћу Купидона и Плакира. Његова „вјереница”, као девојка, представља невиност; она је дакле под влашћу Диане и њезиних вила. Невиност и Љубав вазда су у боју, у непријатељству, у супротности код Диане и Купидона; код Влаха и његове заручнице, међутим, оне треба да су у слози: како ће се извести да то буде ако не помирењем завађених богова? Ваља дакле да се Купидон и Диана помире да би се венчање Влаха и веренице остварило. То је главно. За то је била потребна цела досадашња борба Плакира и виле, двају непомирљивих табора њихових. За то је потребно помирење њихово. Сужанство Плакирово је залога за то помирење. То је алегориски смисао интриге у комаду. Сва је радња до сада ишла на то да се илуструје венчање Влаха и заручнице; то венчање је центар и символ комада.

Алегорија се наставља и у даљој радњи. Мудрост, по жељи Диане, шаље Опословницу Купи-

дону. „Пођ — наређује она — реци богу од Љубави, ако ће Плака (тј. ако хоће да добије Плакира натраг), да он нам врати чисту вилу”; то је размена робља у циљу мира. И наставља: „Реци му: мир ти називамо а и бријеме је од мира, будући (си) ти, Љубави, звана на пир Влаха Соркочевиха а и Диана је звана: није га с немиром на така весеља доходит”; то је предлог за мир и мотивација његова. На пиру ће доиста суделовати и Купидон и Диана, као заштитници љубави и чистоте; тога ради су и звати. Али, наравно, ваља да дођу измирени, ради младенаца. Ја, у осталом, држим да се позив овај не мора буквално схватити. Купидон и Диана може бити доћи ће лично на свадбу, а може бити биће само оличени у младожењи и млади; љубав Влахова значеће Купидона; чедност веренице, Диану.

Драма се овде прекида. Она нам није очувана у целини, па не видимо баш сами крај њен. Акција Опословнице, размена Плакира и виле, помирење Купидона и Диане, њихово евентуално присуство при акту венчања, и сам тај акт — ти нам моменти нису представљени, али је сигурно да су били у комаду, чијег свршетка данас немамо*). Свакако, алегорија је јасна и без тога свршетка, и јасно је да цела радња иде на то да ту алегорију

*) Има још по нешто што, не знамо због чега, недостаје у комаду а требало би да буде. У прологу се ипр. каже како се сатири око ремете купе и играју; те сцене међутим нема. Нигде сатири не излазе на позорницу, само Омакала пред крај прича како „неки дивји човјек дође на мене“, кад је била у шуми. У прологу се даље каже да има „четири виле“ у комаду, и то су, каже: „Правда, Хитрост, Јакост, Тихоћа“. Правда је доиста ту, а где су друге три? Је ли Хитрост Мудрост или је Опословница?

представи. Комад је доиста илустрација венчања ради којег је и писан. Он је као они талијански комади за које смо рекли да су писани за принцезе наполитанске, мантованске, ферарске, о њихову венчању...

Овако посматрана, како је лепа ова Држићева пасторала! Ми смо рекли да њена лепота лежи нарочито у композицији; ево, ствар је сад показана. Композиција је доиста изванредна; то је просто архитектура, колико је све лепо склопљено; мисао је грациозно изведена кроз цео склоп. Ја не знам је ли *Плакир и вила* самостално дело нашега песника, или је може бити превод и прерада које талијанске драме, али, ако је прво случај, ствар служи јако на част дубровачком драматичару.

Уз ову главну радњу, Држић је метнуо и неколико споредних. У првој су главна лица личности митолошке; у овима другим, то ће бити људи, сељаци и сељанке, варошани и варошанке. Код ових последњих љубавна историја је главно. Три су љубавна пара и три њихове засебне историје. Оне немају додира са главном радњом; оне само теку паралелно с њом, или поред ње. Оне су ту само да начине комад пунијим, сложенијим, што би, по тадашњој поетици ваљада, значило и занимљивијим. Парови су Драгић и Груба, Раде и Миона, Грижула и Омакала.

Први пар — Драгић и Груба — није нарочито интересантан. Драгић је обичан конвенционалан тип пастира који се заљуби у вилу, па јурн за њом остављајући све друго за собом; то је случај свих пастира у дубровачким пасторалама. Али он је и

„предмет љубави“; у њега је веома заљубљена Груба; она стално трчи за њим, моли га очајно, само он неће ни да је чује. У том погледу је нешто мање конвенционалан. Он је ту као Шекспиров Димитрије који је заљубљен у Хермију која га неће, а оставља Јелену која жели само њега (Сан летње ноћи). Драгић је врло млад, скоро дечак мислим. Вила у коју је заљубљен зове га „пастирић“. Кад дође опасност, он се понаша као страшљиво дете; у тренутку кад му вилу одведе Плакир, он, који је преко ушију заљубљен у њу, напусти је уплашен; „овди Драгић од страха утече“, каже се у комаду. За њим је отац (Станиша) у бризи као за неискусним дететом и долази у вилинску планину да га тражи. Биће да је и Груба врло млада; њена мати (Вукосава) такође долази у планину да је тражи.*) Каткад је дикција код Драгића боља и језик је леп; то важи више за први чин.

Други је пар, тј. Радоје и Миона, интересантнији. Он је, симетрије ради, обратан оном првом: тамо девојка воли а момак бежи од ње; овде момак воли а девојка се непрестано устеже. Он је различан од првог и по томе што ту нема виле као тамо, што се сва љубавна историја тиче само њих двоје. Радоје и Миона су, уз то, већ у пуном младићском и девојачком добу. Миона је, још, кокетна, вешта, лукава; вуче за нос свог љубавника, кињи га помало, одбија сваки предлог његов. Она и брани жене уопште; део један велики монолог њен посвећен је као неком феминистичком програ-

*) Станишу зове Драгић „haha“ (V, 2); за Грубу Станиша каже Вукосави: „иди с кћером“ (V, 3).

му. Радоје је наиван, просто заљубљен. И њихови разговори су каткад интересантни; све су то паралелне, симетричне реплике и игра речи. (Понекад је неразумљиво оно што Миона говори).

Трећи је пар — Грижула и Омакала — најинтересантнији. Грижула је „госпар” који је утекао од „службенице” у пустињу и начинио се „ремета”, а Омакала је „годишњица” (служавка), која је такођер утекла у пустињу од своје зле госпође. Сад су се ту нашли и спријатељили. Тај је пар и комичан. Комичан је и Грижула, и комична и Омакала; већ и имена њихова на то указују. Са овим паром Држић је највише освежио своју комедију и учинио је занимљивом, много више него са прва два. С тим моментима он је нарочито створио ону мешовиту врсту фантазије и реализма о којој говори Крајценах, и у коју спада и Шекспиров комад. Главна радња (Плакир и вила) је фантастична; историја Грижуле и Омакале је реалистична у многим. То одговара Титанији и Оберону с једне а Ботому и Снагу с друге стране у Шекспира (Сан летње ноћи). Реалистичних црта има нешто и другде: код Станише и Вукосаве, на пример, али то су прс баналне рефлексije старих људи него слика живота; код Мионе, такође, и ту је боље. Али их нигде нема зише него у историји ових двеју комичних личности, Грижуле и Омакале. Одавно је запажено како је живописна слика коју Омакала даје о госпођама дубровачким и ситном свету у Дубровнику. Тога је доиста пуно, можда га је више но и у којем другом комаду Држићеву (има у *Дунду Мароју* такође понешто од тога). То је лепо, свеже, пуно локалне боје, сасвим стварно

и извађено из живота. То сасвим пријатно делује после иреалних сцена митологије и вила. То је наравно и сатира, критика нарави, живописна (водити рачуна да Омакала ипак није увек у праву). Како ли је још то морало изгледати Дубровчанима Препорођаја, који су у именима која Омакала помиње видели људе које познају! Ђуро цревљар (обућар), Ђан-Фиђин иглар, Сенталија на Гаришту (један крај у Дубровнику), трговкиња на Подмирју (под зидовима дубровачким), — то су све биле познате личности онда, по свој прилици; и данас бисмо им могли наћи трага у архиву може бити. А Грижула — ремета — нарочито је интересантан тип. Куд га је нашао Држић! Има један „ремета” и у Држићевој *Тирени*, али тај је озбиљан. Има један и у *Силвији* од Адјачата (*Addiacciato*) али и тај је озбиљан и венчава младенце. И *Мајска комедија* (*Commedia di Maggio*) има свога „ромиту”. Али је ремета у *Плакиру* — Грижула — комична личност (изгледа да је такав и у поменутој *Мајској комедији*), и то је оно што је оригинално, или бар оригиналније. Он је старчић, биће да је мали растом (чим га трпају у врећу), али је жив, кочоперан, сав у покрсту и нестрпљењу; заљубљен је у вилу, а вила се спрда с њим. Држим да би и данас могао бити пријатан на позорници; то је тип који се допада. Погледајмо га какав је кад први пут види Грубу па мисли да је то вила, а какав је кад види да се преварио (контраст). Погледајмо га у сцени са Омакалом; у чем је њена улога видели смо, али и његова је ту значајна. Омакала чини критику дубровачких госпођа, али, ма колико да је то могло изазвати смех као живописна са-

тира, она чини критику озбиљно; Грижула, напротив, сав је комичан са сваком својом примедбом у тој сцени. Погледајмо га, најзад, у сцени с вилом. Ту је једнако смешан: најпре, кад га вила тобож прекорева за неверство према њој, зато што је с Омакалом; после, кад га натера да ћути, а он слуша али уздише: ох, ух; ах, ух; најзад кад га она стрпа у врећу а он, тад, у том тако комичном положају, узима став заљубљена трубадура и пева: „умиру а поју како куф (лабуд) прибили (пребели)”. (Ово је подсмевање тадашњој лирици).

Рекли смо да ове три споредне историје (три љубавна пара) немају додира с главном радњом. Ова тврдња потребује корекцију. Има додира каткад. Узмите ону сцену кад вила упадне у замку; погледајте најпре како је тај моменат добро мотивисан. Ако је вила сапета, може је неко ослободити пре но што Плакир дође да је веже. Она је дотле била на сцени са Грижулом и Омакалом, могу је ослободити ово двоје; одмах ће наићи Драгић, може је и он ослободити. Али јој нико не помогне, и Плакир је зароби. Зашто? Зато што Драгић утекне од страха, то смо већ рекли; што је вила послала Омакалу по цвеће на ливаду; што је, најзад, везала Грижулу у врећу, а како ће јој помоћи ко је везан у врећи? Чим је везала Грижулу, одмах је упала у замку. „Ремета, за моје те горе свезах”, каје се она. „И ти би ми сада помоћцу (помоћ) дао”, наставља она, као што би помогла и Омакала да није случајно у том тренутку одстрањена. „А јаох, сада кога да зовем?”, јауче она. Диста помоћи ни откуд. Вилино заробљење је дакле добро мотивисано. Али оно у исто доба

значи да између главне радње и споредних историја има понекад додира.

Рекли смо још да ове три споредне историје теку паралелно с главном радњом. Додајмо да теку у истом правцу. Оне јесу независне од главне радње, али постају, развијају се и свршавају заједно с њом и истим током. Почетак и развој њихов видели смо, и он пада, то смо такође видели, заједно с почетком и развојем главне радње; ево сад какав им је свршетак. У колико се расплиће интрига код митолошких личности, у толико се ближи крају и историја ова три љубавна пара. Са помирењем Купидона и Диане иде и помирење ових парова. У петом чину Драгић је разочаран; „ја нећу за вилом веће (више) ит (ићи)”, каже он деператно и прилази Груби као својој будућој жени. То је прво повлачење из вилинске планине и повратак у миран живот. Одмах за тим, Радоје успева да добије милост у Мионе, и њих двоје иду заједно као заручени; „остај збогом тко пирује, а ми овамо имамо посла” довикује Миона гледаоцима. То је нов пар који се враћа у домаћи живот. После свију, а сасвим на крају комада, сврши се срећно и историја трећег пара. Грижулу одреши Омакала из вреће али под условом да је он узме, и он пристаје. „Горо зелена, збогом”, попева сад Грижула, радостан што „бјежи из пустиње” и што ће од сад имати Омакалу као своју „домаћу” у граду. То је трећи повратак. Тако се све враћа у ред, у првашње стање, у мир који је на почетку био угрожен. То одговара помирењу митолошких личности, току главне радње. Композиција је ево и овде добра. И да још једном по-

менемо Шекспира, тако је од прилике и у *Сну летње ноћи*. Историје Оберона и Титаније, Лизандра и Хермије, Димитрија и Јелене, — где су на почетку или у једно време сва та три пара у непријатељству — свршавају се на крају комада срећно по све љубавнике и баш у моменту кад се слави венчање Тезеја и Хиполите.

Ми смо подвукли лепоте ове Држићеве пасторале, с правом. Само, у томе не треба претеривати. Ако смо том приликом помињали Шекспира, то не значи да ми нашега Држића упоређујемо с великим енглеским песником. *Плакир и вила* имају са *Сном летње ноћи* само то заједничко што припадају истој врсти, мешовитој, фантастично-реалистичној, митолошко-људској; што су писани у прози и стиху (у нашег песника стихова је знатно мање); што, реците, Драгић нешто подсећа на Димитрија по улози; што споредне историје теку у хармонији с главном радњом. Сличност је сва спољна; паралела се не може односити на вредност; Шекспирове поезије и његова цртања типова нема у нашег песника, наравно.

Има још један комад који ми сад пада на памет, као нешто сличан Држићевом. То је *Скуи Амора* од Маривоа. Место Држићева Купидона и Диане овде су Купидон и Амор (и то је нека нова митологија), али и међу овима постоји однос сличан ономе између Држићева Купидона и Диане. У Маривоа, Купидон представља сладострашће, плотско уживање, чулну љубав, од прилике као и Купидон у Држића; Амор пак представља чисту љубав, идеалну, с поштовањем врлине и чедности, а

то одговара, донекле наравно, чистоти Диане у нашег песника. Међу њима је с почетка једнако рат, на крају као да је помирење. У нечем дакле Мариво подсећа на Држића, ма и подаље. Али како је сјајан стил француског писца, како је фина и грациозна аргументација једне и друге стране, како је ђаволски духовита одбрана Купидонова! Код Држића је све некако више грубо, сходно имену једне од његових јунакиња.

(Годишњица Николе Чупића, 44, 1935).

ЈОАКИМ ВУЈИЋ И ЊЕГОВ ПУТ НА ИСТОК

У свом *Животоописанију* (1833) Јоаким Вујић описује на дугачко и на широко свој пут на Исток из 1803—1805 године. Пре тога, у својој *Краткој биографији* (1826), коју је издао на немачком и анонимно, он тај пут спомиње али врло укратко.

Дошавши 14 новембра 1801 год. у Трст, писац *Фернанда и Јарике*, као млад човек од двадесет и девет година, био је примљен у кућу богатог трговца Бокелџа Антуна Квекића и давао кондиције његову сину Јовану. Квекић и његова млада и лепа жена Анета били су врло добри према новоме учитељу; њиховом помоћу он је успео да пропутује добар део Италије у октобру и новембру 1802. Једног дана он зажели да учини једно много веће путовање, по мору. У новембру или децембру 1803, дошао је Квекићу у госте његов синовац Иван Квекић, поморски капетан на једној трговачкој лађи, који се баш био вратио из Португалије и спремао се на нов пут, за Смирну, по трговачким пословима. Једанпут при вечери он је причао о лепотама и страхотама поморског путовања; на Јоакима, који је с њима заједно вечерао, ово је причање учинило врло јак утисак. Целе ноћи он није могао заспати, и једнако је мислио ка-

ко би и он пошао с капетаном Иваном само да види далеке земље које иначе никад не би видео. Сутра дан, он замоли госпођу Анету и њеног мужа да му то допусте и они то учине, и ако не без брига и страха за њега. Квекић га постави за „шкривана” на лађи, са сто форината месечно и бесплатном храном. Нико срећнији од Јоакима. Наравно, он није ни слутио на какве ће све тешкоће и опасности наићи на том путу, који ће трајати близу годину и по дана, на трговачкој галији, по морима где су буре врло честе и где гусари крстаре стално.

Полазак је био 15 децембра 1803. Брод је имао да иде најпре ка Палестини; било је десет побожних путника, који су ишли у Јерусалим на хаџилук, и које је требало искрцати у Јафи. Ишло се на Полу, Задар, Дубровник, Херцег Нови, Крф, Јонска острва. Код Занте ужасна бура, која траје два пуна дана. Код Крита, нова бура, много ужаснија и која траје пет дана. Најзад, после десет недеља, 20 фебруара 1804, брод је стигао у Јафу где остане четири дана, до 23 фебруара — нека ме читалац извини што стално стављам датуме; они ће бити потребни —; ту се хаџије искрцају. Брод продужи пут 24 фебруара и 14 марта је у Смирни; ту је истовар и утовар робе, подуже бављење. Априла 24 долазак у Цариград, где се остало до 5 маја. Јоаким, на том месту у својој књизи, опширно прича о Цариграду и његовим знаменитостима, о Турцима уопште, њиховој вери и обичајима. Прича и о својим властитим доживљајима. Једанпут стоји он на обали, кад чује како некакав Турчин узвикне: „О Иштенем” (О Боже!). Откуд Турчин зна

мађарски, помисли Јоаким, приступи му и поведе разговор с њим. Турчин, управо потурчени Мађар из Калоче, исприча му целу своју историју. На крају покаже¹ се да су они у неку руку и познаници: учећи као дечко школе у Калочи, Јоаким је био на стану у стрица овога Пиште... Из Цариграда крену наши путници 5 маја за Таганрог у врх Азовског мора. Кад су и до сад на мање опасним морима доживели буре, можете мислити какву ће доживети на Црном Мору! Трајала је, до душе, само двадесет и четири сата, али је била страшна; за више дана доцније путници су гледали како по мору пливају поломљене катарке и греде потопљених галија, и чак и лешине подављених, све од те ужасне буре. На овом месту има у књизи и једна слика, „изображеније страшне на Црном Мору буре с трепетострашњима молнијама (муње) и громови”: Јоакимова лађа скоро потонула у таласима а трокраке муње парају небо. У Таганрог путници су приспели 31 маја, и остали су по трговачком послу цео месец дана. По том су обишли Крим, пловили поред Јалте, Балаклаве, Севастопоља, најзад стигли у Одесу 14 августа; овде у књизи опис ове познате вароши, као често и свих других куда су долазили. На том путу, негде између Севастопоља и Одесе, 12 августа, усни наш писац како је његова добротворка госпођа Анета Квекићка умрла, и драматично се узбуди због тог несрећног сна. Септембра 20 они крену понова ка Цариграду камо стигну 15 октобра. Отуд нове етапе: Солун 10 новембра, Негропонт 20 новембра; у овом последњем месту, потврди се вест да је Квекићка доиста умрла, и то баш сутрадан по ње-

гову сну, 13 августа; то каже Јоакиму неки капетан Србин Сима Лечић којег он ту нађе. Ново путовање сад — с три буре, узгред буди речено, — за Египат: полазак 24 новембра, долазак у Даммијету 25 децембра; у Розету 28, у Александрију 31, тачно у очи нове године. Овде, код Египта, Јоаким се нарочито распричао. У његовој књизи најпре је неколико листова о крокодилу, ихнеумону и хипопотаму; то су потпуни природњачки описи ових животиња. Описи су тим важнији што је наш писац сам гледао све те три животиње; једнога је крокодила видео баш кад су га ухватили; има и слика у књизи како њих двоје, Јоаким и крокодил, стоје један поред другог. После су два три листа о Египту уопште, опис географски, етнографски и иначе. Најзад је лист два о једном личном догађају пишчеву. Некакав потурчењак, родом Шпанац, заустави Јоакима на улици у Александрији, па му одмах, сасвим неочекивано и ако потпуно непознатом човеку, почне световати да се и он потурчи. Можете мислити шта је наш писац одговорио. „Да се ја мога преблагога Христа Спаситеља одрекнем и њега изневерим” — ни пошто! Како је Шпанац био јако наоружан, то се Јоаким још и „весма уплашио”. — Време је већ да се наши путници врате кући. Пошли су крајем 1803 а ево сад је већ почела 1805 година; путују дакле више од годину дана; свршили су све послове ради којих су пошли, продали једну робу а купили другу. Они доиста крену натраг 28 јануара 1805; на повратку неће пристајати никуда него право ићи за Трст. Само, сад их друге опасности чекају, не више буре него гусари.

Најпре их нападне чувени гусар Абдула из Триполиса. Он је имао 250 људи на својој галији док је наших путника било свега 29 и једно дете; он је имао и много топова, „три пут више топова неже ли ми”. На срећу, један енглески брод дође у помоћ; борба се тада започне у троје, да се заврши потпуним поразом гусара. Борба је била огорчена и тешка по губицима. На Јоакимовој галији погинуло је њих четворо, на енглеској осамнаест, на гусарској педесет и шест, свега седамдесет и осам; то само мртвих; додајте још да је било и рањених као и материјалне штете на лађама. Јоаким и овде даје слику; то је „Вуича (баш његово) морскоје сраженије с турским корсаром Абдулом Триполитаном”. Десетак дана доцније, нападну их француски гусари. Борба је трајала осам сати; колико је штете и губитака било не каже се, само се напомиње да их је опет спасао један енглески брод. Спасао их је, објашњава наш писац „зашто су Аустријани и Англези алирати били онда против Француза”; као што је познато, 1805 био је трећи коалициони рат који су Енглеска, Аустрија, Русија и Шведска водиле против Наполеона. Напослетку наши путници стигну у Трст 4 марта 1805. Јоакима су ту чекала два писма, једно од његове матере, која се за цело то време „непрестано молила Богу” да јој син „благополучно” заврши своје путовање, и друго од цензора да је његова, Јоакимова, Француска Граматика већ штампана.

Ово је путовање веома знаменито. Ни сад нема у нас много оних који су чинили тако велико и дуго путовање по мору, а у оно доба нико то

није чинио. Доситије је баш путовао; кад погледате на мапу где је он свуда био, видите да је прошао целу Европу унакрст, са запада на исток, са југа на север, од Лондона до Цариграда, од Месине до Риге; био је још и у Смирни: али све то није ништа у поређењу с путовањем нашега писца. Где је Доситију Крим, Јафа, и Александрија? Јоаким је тукао рекорд великог светског путника. Сетите се још да је то било за живота нашег философа, који је, као што је познато, умро 1811. Рекорд је у толико већи што је Јоакимово путовање било скопчано са авантурама. Доситије је имао само једну буру, на Црном мору, а Јоаким шест, по разним морима. Доситије је свуда налазио пријатеље, а Јоаким је наишао на гусаре, и тукао се с њима, издржао формалну поморску битку, „сраженије” највећег стила „Тко није видео сраженије морско, тај није ништа на свету видео”, каже он. Сиромах Доситије! Он, ето, није ништа видео. И није се ни сликао у друштву с крокодилом. Бадава, овако неустрашивом путнику као што је био Јоаким, ваља скинути капу, с дивљењем.

*

*

*

Само...

Само, једно је ту чудно. Како то да такав подвиг остане непримећен у савременика, да га нико не забележи? Ето, ни Доситије није то ни један пут споменуо. Рецимо да је то „из зависти”, али ни Вук не помиње, ни Копитар, нити ико од савременика, ни у то доба ни нешто доцније. Ова двојица су у својој кореспонденцији забележили пу-

но ствари о сваком од наших књижевника, и то ствари ситне, врло ситне: како да не забележе овај невероватно крупни подвиг Јоакимов! Ни они који су писали о њему не говоре ништа о томе. Антоније Арнот написао је у своме *Маџазину* 1838 кратку биографију нашега писца, управо биографско-библиографску црту о њему, па ни он не помиње ово поморско путовање његово. Очекивало би се, најзад, да се и сам Јоаким похвали тим подвигом. Он је више пута имао прилике да то учини у другим својим књигама. У *Земљопису* (1825) он врло често говори о себи, говорећи о варошима у којима је био. Код Баје на пр. он каже: „у овом сам се месту ја... родио”; код Пожуна: „ја сам (ту)... науке философическе... почерпавао”; код Футога: „ја сам... овде како латински професор... јуност... обучавао”; код Земуна: „ја сам овде два лета должност моју учитељску исполњавао”; код Темишвара: „овде сам (једанпут) на особити честни начин био примљен и угошчен”; итд. Зашто онда, код Цариграда, Смирне или Александрије, о којима такође говори, не помене да је и ту био? То је било вредно помена, свакако вредније него да је био „примљен” и „угошчен” у Темишвару, па ма на како „особити честни начин”. У *Путешествију по Србији* (1828) он је тако исто могао поменути своја далека путовања, ма на ком месту књиге и ма којим поводом. То је могао учинити или да би се показао као искусан путник; или да би, код извесних опасности на које је по Србији наилазио, учинио поређење како оне нису ништа спрам оних које је доживео на мору; или ма из ког другог сличног разлога. Међутим, ни у тој књизи

нема ни једне речи о томе. Најзад у *Јестествословију* (1809) такође могао је — не правим рђаву досетку — говорити нешто о својим путовањима. Он је, поменули смо раније, гледао својим очима крокодила, ихнеумона и хипопотама; могло би се очекивати да ће он то и споменути кад у тој књизи буде говорио о тим животињама. Међутим, ни овде не каже о томе ништа.

Има ту нешто што је још чудније. У своме *Бертолду* (1807), кога је посветио Јевтимију Христићу, трговцу у Земуну, Јоаким каже: „Дражајши брате Јевтимије, лета 1804 јоште у Тријесту кад сам био имао чест тебе познати“, итд. Како се могао познати с њим у Трсту 1804 кад је целу ту годину, од првог па до последњег дана, провео на путу, далеко од ове вароши? Своју Француску Граматику (1805) Јоаким посвећује митрополиту Стратимировићу и посвету датује: „в Тријесте 1 јануарија 1805“. Како то може бити кад је он баш тога дана био у Александрији, неколико стотина миља далеко од Трста?

Напоследку, има нешто што је и од тога чудније, — ако је то уопште само чудно. У *Јавору* 1889 штампао је Максим Лудајић збирку од десет аутентичних писама која је писао Јоаким 1803—1809 Петру Аси Марковићу*), једном доста познатом човеку тога времена који је живео у Будиму. Шест је писама из 1804 тј. из онога доба кад је Јоаким био у велико на свом далеком путу. Одакле су она писана? Свакако из Јафе, Смирне, Цариграда,

*) У *Јавору* погрешно је забележено име као „Хаџи Марковић“; пор. писмо III, стр. 429, где се брат овога правилно назива „Аси Марковић“.

Одесе, Александрије, из којег било места с тога пута. Не, него су напротив сва писана из Трста, и само из Трста. Уз то, она су по садржају све друго само не писма с пута. На пример, по датумима које смо горе навели, 20 фебруара 1804 наш путник стигао је после ужасних бура, у Јафу, и остао у њој четири дана, до 23 фебруара; ту су се тада оне хације искрцале. Има, међутим, у поменутој збирци два писма баш од 20 и 22 фебруара те године, оба писана у Трсту, не у Јафи, и у којима он говори о штампању своје Граматике, која је, како смо видели, изишла почетком 1805; ту дакле нема ни речи о каквим хацијама или бурама, како би требало да буде према Животопису. Или: у мају 1804, између 5 и 31, Јоаким је, према Животопису, на путу од Цариграда у Таганрог; ту је имао ону страшну буру чије је трагове и последице дуго гледао и чијом је „трепетострашном“ сликом украсио своју књигу. Међутим, у поменутој збирци има једно писмо од 13 маја 1804 такође писано у Трсту и које говори не о страхотама које је видео, него о неким кошуљама које му је мати послала и које он враћа. Или: у августу и септембру те године, према Животопису, Јоаким је у Одеси, коју као што смо видели и описује; дошао је у њу 14 августа а пошао из ње 20 септембра; ту, пред Одесом, 12 августа он усни онај узбудљиви сан где му се предскаже смрт госпође Квекић, о чему после добије потврду у Негропонту, 20 новембра, од капетана Лечића. Међутим, према Лудајићевој збирци, Јоаким пише једно писмо 2 септембра опет из Трста и сасвим мирно извештава свога кореспондента о смрти госпође

Квекић: „Моја почитајема госпожа благодетелница... преставила (се) с овог света на вечни 13 августа”, у дан доиста који је и у Животопису означен. Он за ту смрт зна, види се, док је у Трсту и није му потребан никакав капетан Лечић да му вест саопшти у Негропонту. Убрзо затим а у истом року кад треба да је у Одеси, он 16 септембра пише и друго писмо, опет наравно из Трста, настављајући говор у њему о Граматици, као и о другим књигама, *Фернанду и Јарици* и *Љубовној зависти*, које су такође биле у то време у штампи (изишле су 1805); о Одеси или о путу ни спомена. Или: 20 септембра Јоаким је према Животопису пошао из Одесе за Цариград и био на мору неких двадесет и пет дана. Међутим, он стварно пише 22 септембра из Трста, и опет о својим књигама, оним трима поменутим, а уз то и о *Наџраженију и наказанију*; *Фернанда и Јарику*, каже, хоће да посвети успомени „госпоже Ане Квекић”. О каквом путу по мору нема у том писму ни речи. Даљих писама нема из овога доба, ни у Лудајића ни иначе, па не можемо поредити ствари како излазе према датумима у Животопису а како према онима у кореспонденцији. Али је и без тога јасно да су и она даља путовања, од 22 септембра 1804 до 4 марта 1805, за Цариград, Солун, Негропонт и Александрију тако исто „сигурна” као и ова која смо прешли.

Јоакимов пут на исток, дакле, чиста је измишљотина. Нити је он видео Александрију, ни Смирну, ни Јафу, ни Цариград, ни Одесу, нити и једно место које у свом Животопису спомиње. Још мање је имао оне доживљаје са потурчењацима из

Калоче и Шпаније, или претрпео коју страшну буру на мору, или видео жива крокодила, ихнеумона и хипопотама. Најмање се тукао са гусарима француским и гусаром Абдулом; већ сам невероватан број жртава који он тада наводи, изазива одмах сумњу. Уз то, ја сам узалуд тражио име Абдуле Триполитанца међу познатим гусарима. Наш познати путописац Михаило Петровић га не помиње у својој врло познатој скорошњој књизи *У царству гусара*. Имам пред собом и две француске књиге о истом предмету, једну од Филипа Госа, а другу од Мориса Марга,^{*)} обе такође скорошње, па ни у њима се не налази име Абдулино. Можда је овај и постојао; не кажем да није; али, свакако, Јоаким се није с њим тукао. Све ово дакле што је наш писац исприповедао о некаквом свом путовању и авантурама по истоку апокрифно је и измишљено, позајмљено из фантазије или може бити из које књиге. Ми смо поменули да у књизи има и слика које представљају буру, борбу с гусарима, самога аутора с крокодилом; и оне су тако исто плод фантазије или позајмице туђих клишета. Оне, наравно, нису фотографије него произвољни цртежи: бура је као свака бура; борба с гусарима као свака борба на мору на галијама. Што је на слици с крокодилом представљен и аутор књиге, лик тај није његов; то је лик ма којег младог господина, с цилиндром, реденготом и штапом... За цело време које каже да је провео на овом далеком путовању Јоаким је просто седео у Трсту и бавио се

^{*)} *Philippe Gosse, Histoire de la piraterie, Paris 1933; Maurice Magre, Pirates, Illustriés, nigriers, Paris 1934.*

обичним пословима приватног учитеља и писца књига. Он је био у Трсту када је умрла госпођа Квекићка; био тада у њеном дому; ништа се ја не бих изненадио кад би се временом открило да јој је он говорио и посмртно слово. Он је мирно спремао за штампу своју Граматику, *Фернанда и Јарику*, *Љубовну завист*, *Наџражденије и наказаније*, књиге које су, као што смо рекли, све изишле 1805, одмах после његова тобожњег пута, или нешто доцније, 1807. Он се бринуо о њихову штампању као што се уопште брину писци за штампање својих књига. У поменутим писмима, доиста, Јоаким само говори на каквој хартији те књиге треба да се штампају, у колико примерака, која цена треба да буде, где ће доћи вињета и сличне ствари. То је и сасвим природно; он је морао бринути о томе и давати наредбе и упутства. А како би то чинио кад се баш у тај мах туче с опасним триполитанским гусарима тамо негде далеко по Средоземном мору?

*

* *

Како је Јоаким могао овако крупно слагати; откуд му идеја да то учини; у којем циљу је чинио? Како је, после, успео да свој измишљени пут тако опише да изгледа вероватан; кад сам није доживео и видео што описује, чиме се послужио за тај опис, где је нашао потребан материјал за њ? Како је, најзад, постигао да га нико у томе не демантује, ни за живота, ни све до данас? Јер, доиста, ево сто година и нешто више како је он то написао, а ни савременици, ни доцнији испитивачи нису рекли ни реч сумње о томе. Напротив,

дешавало се да су и писци историје књижевности, и писци чланака о овом књижевнику примили његово причање за готово.

Ево одговора на та питања, у три тачке.

Прво. Јоаким је једно време доиста помишљао на поморско путовање овога рода, и то је било баш у то време. У писму Аси Марковићу од 16 септембра (1 октобра) 1804, из Трста, он јавља: „Намеран сам одавде скоро у Америку и, аште буде произволеније Божије, Индије восточне походити”. У писму од 22 септембра исте године: „1 јануара будуштаго лета 1805 у име Божје полазим на море у Цариград, оданле куд ми милостиви Бог даде”. Он, наравно, то пише кад је према Животопису већ био у Цариграду и кад је отуд отишао куд му је милостиви Бог дао да оде, тј. у Таганрог и даље, али немојмо му правити више шикане за то. Главно је да је он доиста мислио на неко поморско путовање. Узгред буди речено, он је тај свој план крио од свакога, а нарочито (поредити с оним што је горе о том речено) од матере, која би, каже он, могла иначе умрети од бриге и страха. „То вам јављам тајно, наставља он у писму од 16 септембра, да нитко не зна...; моја мати мора се пређе времена скончати ако ово чује да сам намеран на море ићи”. То је, као што видимо, било 1804... Доцније, неких двадесет година доцније, њему је пало на памет да не би било рђаво кад би то што је била само намера представно као нешто што је било у ствари. Што да не? То му, у осталом, не би била прва неистина у животу. То што му је тако пало на памет он је остварио кад је писао своју *Кратку биографију*

на немачком и анонимно 1826. Ево шта он ту каже: „Године 1803, 15 децембра по ст. пошао је Вујић (у овом анонимном спису он о себи говори у трећем лицу) на море и пошто је видео вароши Венецију, Херцег Нови, Негропонт, Цариград, Одесу, Таганрог, Смирну у Малој Азији, Јафу у Палестини, Розету и Александрију у Египту, његов брод је на повратку недалеко од острва Малте био нападнут од француских гусара... од којих су нас Енглези спасли”. Ту је Јоаким још бојажљив; не сме да истиче много ово чиме се хвалише; ево то је све што је о том путу тада написао; неколико реди. Он као да хоће да проба шта ће свет рећи, хоће ли поверовати мистификацији. Проба се та чини у немачкој књижици, дакле не пред широком публиком, и то књижици анонимној, да би се писац вероватно могао одрећи ауторства, ако буде потребе. Још доцније, неких седам година доцније, 1833, Јоаким пише свој опширан животопис. Зашто сад не би такође поменуо ово поморско путовање, управо, зашто га не би потанко описао? Проба из 1826 испала је повољно; мистификација се примила; нико у њу није нимало посумњао; ствар се дакле може сад лепо извести. А потребно је, сад је баш згодна прилика кад се опширан животопис предаје публици и кад књига треба да буде интересантна. Јер шта је Јоаким имао у свом животу што би било нарочито интересантно? Он је био учитељ, давао позоришне представе, писао књиге: то је све прост, обичан живот. Кога ће такав живот интересовати? И ко ће да купи књигу у којој је само то? Зар не би било боље описати нешто особито, необично, што

нико није доживео? Тек тада ће књига бити одиста занимљива и може се продавати као алва. Зато ће дакле Јоаким у своје *Животоописаније* унети и буре, и крокодиле, и гусаре, и све могуће авантуре. Њих одиста нико од Срба није доживео, ни писац сам. Још је Јоаким био скроман — ако се тако може рећи — па је написао о том путовању само једну главу у свом животопису а могао је ићи дотле с дрскошћу да целу једну посебну књигу посвети томе предмету.

Друџо. Јоаким је саставио свој опис према својим ранијим књигама, а нешто и према туђим. Не треба заборавити да је он пре свога Животописа писао свој Земљопис у којем говори о Јафи, Смирни, Цариграду, Одеси, Александрији; што дакле не би отуда узео понешто? Доиста, он ће се неки пут чврсто држати свога Земљописа, просто преписивати из њега. Опис Одесе, на пример, почиње у његову Животопису овако: „Варош Одеса јест једна новејша варош која лежи при заливу Црнога мора; она има 12000 житеља, после има и казарме, корабљестројенија, магацине за хеспал, жито и прочаја; овде су главна депозиторија, итд”. А у Земљопису: „Одеса с 9000 житеља при заливу Црнога мора,... једна новооснована варош; има казарме, корабљестројенија, магацине за хеспал, жито и прочаја; овде су главна депозиторија итд”. То, наравно, неће бити врло често. Многи описи вароши у Животопису друкчији су од оних у Земљопису. То је и природно. Јоаким се интересовао за географију и после свога Земљописа, читао књиге, и знао у то доба и нешто више из те науке. Он је понешто и практично научио. У Животопису на пр.

он каже да у Смирни почешће влада куга, и да због тога лађе које отуда долазе у Трст морају издржати контумац по више недеља; то је ствар коју је могао научити из праксе у Трсту. Сем Земљописа и свога личног сазнања, Јоаким је своје путовање састављао по мапи, коју је сигурно држао пред собом за цело време писања. Каткад се ипак збунио. У почетку описа, кад су оставили Трст и ишли нашом обалом Јадранског мора, он каже: „После оставимо на лево Кастел Ново, Дубровник, Црну Гору, Свету Гору, после острове Корф, Кефалонију, Итаку”. Јасно је, међутим, кад се иде из Трста, да се прво наиђе на Дубровник, па онда на Херцег Нови (Кастел Ново), а што се Свете Горе тиче, она се никад није налазила између Црне Горе и Крфа. Јоаким је, даље, преписивао понешто и из свог *Јестествословија*. Рекли смо да је он у Животопис метнуо три потпуно природњачка описа крокодила, ихнеумона и хипопотама. Сва та три описа су чист препис из *Јестествословија*. Крокодил је „на предњем тјелу преко једног рифа дебео а на стражњем тјелу, то јест репу...”, каже се у Животопису; Крокодил је „на предњем тјелу преко једног рифа дебео а на стражњем тјелу или на репу”, итд. каже се у *Јестествословију*. Или: „Ихнеумон илити фараонски миш... је велики колико год једна куна, и на њу је подобан” (Животописаније); „Ихнеумон, или фараонски миш... јест толико велик како једна куна, и на њу је подобан” (Јестествословије). Или: Хипопотам „има весма дебелу главу, и ужасно велике чељусти, очи мале, итд.” (Животонис); Хипопотам „има весма дебелу главу, и ужасно велике чељусти, очи мале, итд.”.

(Јестествословије). И тако даље; слагање је потпуно; ја изостављам врло много, јер су пасажии који се слажу врло дуги. Најзад, Јоаким није ни свој опис буре сам измислио него га саставио према туђем опису. Он каже: „Када нас таласи баце горе, то мислимо да смо одлетели на небо, а када нас опет спусте доле, то онда чини нам се како да бисмо у бездну морску пропали; даске и балвани унутри шкрипе и пуцају”. Тај опис састављен је по Доситију, који каже, говорећи о бури на Црном мору: „Кад нас (волне) почињу дизати у висину, рекао бих одосмо живи на небо, а кад ти нас почну низ брдо терати,... бездан (је) и пропаст... куд смо ми нападали; даске око нас шкрипе и балвани испод нас јече”. (Живот II, писмо IX).

Треће. Пишући, Јоаким је морао пазити да га ко не утера у лаж. Шта би било да његову књигу прочита госпођа Квекић, или Антун, муж њен, или ко било од његових тршћанских познаника, па да каже како ништа није истина што он прича? Треба дакле публиковати књигу онда кад те опасности не буде било. Ја доиста држим да је Јоаким пазио да књига буде публикована тек кад нико од тих евентуалних сведока није био жив. Ја, наравно, не могу да похватам за све које он помиње кад је ко умро, али знам бар за неке; за те податке имам у осталом да благодарим Г. Нићифору Вукадиновићу, пароху у Трсту, који је био љубазан да за мене прегледа протоколс умрлих при тамошњој црквеној општини. Госпођа Квекић је према тим подацима умрла 13 августа 1804, онако како и сам Јоаким каже, а Антун Квекић умро је 9 децембра 1821. За Вићентија Ракића, који је дуго

живео у Трсту и којега наш писац такође помиње у књизи као једног од својих првих тамошњих познаника, знамо иначе да је умро 1818 године. Они су дакле умрли пре но што је Јоаким описивао свој живот, било да се узме у обзир његова немачка књижица из 1826 или опширна књига из 1833. Сва је прилика да је то био случај и са осталима. Што се тиче осталих савременика, и нарочито књижевника, Јоаким се, сигуран да га нико не може ухватити у лажи, није много обзирао на њих, а нису се ни они интересовали за њега. Он је доиста тад (1833) био подоста заборављен књижевник; свакако није био тако на дневном реду да сви пазе шта ће он рећи. Вук и Копитар јачајем су погађали да то неће бити истина што говори, али нису смели ризиковати да ма шта кажу. На томе је дакле и остало.

(Летопис Матице Српске СХ, 1935, књ. 343).

ТРИ КОМЕДИЈЕ Ј. С. ПОПОВИЋА

Ја сам писао о комедијама Јована Стерије Поповића још 1902 у расправи *Српска драма у XIX веку*,*) и то о главним комедијама његовим као што су *Лажа и паралажа*, *Тврдица*, *Зла жена*, *Покондирена тиква*, *Женидба и удадба*. Ја сам о њима писао само књижевну оцену, естетичку критику. Ако сам се том приликом обазирао и на оне Молиерове комедије које имају предмете сличне Стеријиним, — да тако скраћено назовемо нашега писца — то сам чинио само да бих извео паралелу између француског и нашег писца, не што друго. Представљајући како је исти предмет радио један а како други писац, ја сам истицао Стеријин начин и његову вредност, и тиме опет чинио чисто књижевну критику.

Овога пута хоћу да учиним компаративну критику за истог писца. Намера ми је да потражим одакле је Стерија узимао предмете за своје комедије и који су њихови извори по туђим књижевностима и иначе. Три ћу комедије узети овога пута у обзир; то су *Зла жена*, *Превара* за пре-

*) „Српска драма у XIX веку, I. Комедија“, С. К. Гласник 1902 књ. V и VI. Писци о којима говори та расправа јесу: Јоаким Вујић, Стерија, Коста Трифковић, Милован Глишић, Бранислав Нушић.

вару, *Волшебни мађарац*. Уз компаративну, даћу овде естетичку критику такође, као и друге потребне напомене.

I. — Зла жена

У предговору *Зле жене* Стерија каже да је идеја ове комедије иста која се налази „у књигама славног Вајсе”. Ту он мисли на Христиана Феликса Вајсеа (1726—1804), једног од многих немачких позоришних писаца XVIII века, и његову комичну оперу *Преображене жене или ђаво је слободан**) из године 1778. Идеја, међутим, није оригинална Вајсова него има своју ранију историју, и ми ћемо је прегледати.

Прича о злој жени која постаје добра има више версија. Једну од њих имамо у Шекспировој *Припитомљеној Злоћи*. Петрукио сам излечи своју жену, злу Катарину, притворном љубазношћу а стварним мучењем, беснећи и праскајући сам да би јој показао како је то рђаво. Та се версија сем у Шекспира налази још у једној новели Страпароле, у једној комедији Ариостовој, у неким енглеским комедијама, у неким збиркама старих прича, итд. Али она се нас не тиче.

У другој версији — која може нас занимати — лек не долази од мужа него туђ човек припитоми злоћу. Неки богат племић има злу жену, иначе отмену госпођу, а његов сусед обућар има просту али добру и мирну жену. Нађе се један мађионичар који им промени жене. Отмена госпођа падне

*) Die verwandelten Weiber oder der Teufel ist los.

обућару у руке, који је не позна него мисли да је она одиста његова жена. Кад она виче и праска, он је лечи просто, батинама. Његова права жена, међутим, ужива као отмена госпођа у племићевом двору и сви се радосно изненађују како је на мах постала добра. Напослетку ствар се разјасни и све се врати у првашње стање. Само се зла жена услед претрпљених мука и добијених батина поправи и постане добра. Том типу приче припада Стеријин и Вајсеов комад.

Прву такву версију имамо у једном епизоду *Аркадије* Филипа Сиднија (1554—1586) која је штампана 1590; тако каже стручна литература. Али нас се тичу драме с овим предметом, и за то одмах на њих прелазимо.

Томас Џевон (Jevon), један од заборављених енглеских писаца XVII века (1652—1688), глумац иначе, написао је комедију *Ђаво жена или комична промена*, 1686, три чина;*) сам је играо улогу обућара у комаду. Зла жена је ту леди Ловмор, њен муж сер Ричард, обућар је Џобсон а његова жена Нела. Комедија почиње тим како се Џобсон спрема да изађе на посело код слугу сер Ричарда а жена га задржава. Одмах после тога је посело: Џобсон је на њему, и ту се пева, игра, весели. Ноди, — који је поп и исповедник леди Ловмор, иначе зао човек као и госпођа код које је у служби, — долази међу слуге, грди их што праве ларму те он не може да спава, али га они избаце напоље. Сад се леди Ловмор враћа с мужем ку-

*) The devil of a wife or a comical transformation. Ја сам имао у рукама осмо издање, лондонско, од 1735.

ћи, и кад види шта се дешава, она се одмах покаже како је зла. Грди слуге, туче их, вуче их за уши, обрецује се на мужа, напада Џобсона, разбије виолину о главу слепог свирача. У то се у обућаревој кући нађе некакав доктор, мађионичар, који прорекне Нели да ће она сутра бити најсрећнија жена; да ће од сада живети у сјају и господству, возити се у својим каруцама. Она је сва срећна због тога. Доктор се одмах да на посао, и на једном отвореном пољу призива два верна духа и наређује им промену жена, Нелу у леди Ловмор и обратно. За то време сер Ричард жали се двојици својих пријатеља на злу нарав своје жене. Он то више не може трпети. Зваће сутра таста на ручак, рећи ће му све, и даће му кћер натраг. Наравно, док он још то говори, његова жена улети као фурија у собу и изгрди и њега и његове пријатеље најгорим речима. — Други чин се отвара једном шалом коју слуге сер Ричардове учине Нодију док спава, и која дуго траје. После тога докторова два духа певају (комад је пун песама), и у певању објављују да су извршили промену жена. Одиста сад видимо Џобсона у његовој обућарској радионици и леди Ловмор на кревету како ту спава. Он пева, она се буди. Љути се на његово певање, пита ко то сме узнемиравати њу, леди Ловмор, при спавању. Џобсон, који мисли да је то одиста његова жена, чуди јој се шта говори. Она даље доказује да је госпођа а не обућарка, и не може да разуме откуд је у Џобсоновој кући и Нелиним хаљинама. Обућар неће да зна за њено господство, него је тера да ради, да преде. Она, беспа, баца ствари на њ. Он је истуче

и она моли да је пусти а радиће све што треба; убрзо улучи прилику те утекне. Док се леди Ловмор рђаво проводила у улози Неле, дотле је обућарка уживала у улози госпође. Она се пробурила у сер Ричардовој кући, сва срећна, после „божанских снова које је те ноћи сањала”. Слуге долазе ујутру да је дворе као обично — то су две девојке, па момак, кувар, кочијаш — и она их све изванредно лепо предусреће, на њихово огромно чуђење. Слуге после нађу сер Ричарда и њему причају о срећној промени у његове жене. — У трећем чину, сер Ричард и Нела сасвим су срећни: он што му се жена поправила; она, што је добила тако красна мужа и господство. Друга сцена представља поново Џобсона и госпођу. Госпођа је утекла од обућара, лутала по селу, видела да је нико не познаје и вратила се поново обућаревој кући, сва очајна. Џобсон долази, и кавга опет настаје. Најзад, она не може више да издржи код обућара, и враћа се својој правој кући. Тамо су тамаи на ручку њен муж, њена срећна супарница и њен отац. Она праска и туче као и увек. Нико је међутим не позна: ни отац, ни муж, ни слуге. Њен отац мисли да то сви с њим збијају шалу, наљути се и оде из куће. Напослетку долази разјашњење. Доктор улази и моли на коленима за опроштај, прича да је госпођино лице преобразно тако да изгледа као обућаркино, и обратно. Али се ту и леди Ловмор поправи: Бог је њу променио потпуно, каже она. Поправља се и Ноди у неколико и све се завршава песмом.

Таква је Џевонова комедија. И ако је главна идеја у њој добра, ствар је ипак претрпана. Има

повише излишних или излишнијих личности и епизода у комаду, и њима је дато доста места, тако да се главна ствар не види добро. Главне личности су сер Ричард, леди Ловмор, Џобсон и Нела; главна је ситуација промена жена: то је требало оцртати, а друго ништа, или само колико је најпотребније. Међутим, ту има пуно непотребног. Шта ће ту Ноди, исповедник госпођин, и што му је дата онако развијена улога? Он се три четири пута јавља у комаду, и сцене с њим су увек дуге. На што то? Цела је улога његова излишна, као што је излишно и то да уз конверсију зле жене иде и конверсија њеног исповедника. Па даље, шта ће у комаду два пријатеља сер Ричарда, и његов таст? Што је потребно да се верни духови доктора мађионичара два пута јављају и заузимају две пуне сцене кад је доста једна? Све је то могло отпасти без велике штете.

Један мали енглески драматичар из прве половине XVIII века, Ирац по рођењу, учинио је те измене. То је Карло Кофи. Он је по Џевоновој комедији написао 1731 свој комад *Страшна забуна или измењене жене*, комад у три чина.*) То је копија Џевоновог комада али краћа. У њој су појаве које и у Џевона, ред њихов, реченице, скоро од речи до речи преписане. И имена личности су остала иста: Џобсон, Нела; или нешто мало промењена: Леди Ловрул, Сер Џон Ловрул. Само су

*) Supplement to Bell's British Theatre containing... farces and entertainments, London, 1784, II vol. стр. 64—89: The Devil to pay or the Wives metamorphos'd, by Charles Coffey Esq. Овде комедија није подељена на чинове него само на сцене.

изостављене улоге Нодија, таста сер Џонова и два пријатеља његова; скраћене су и иначе неке сцене (долазак духова). Тако је први чин скраћен скоро за половину, други и трећи нешто мање. Кофијева прерада је тиме постала знатно боља од оригинала, лакша, спретнија, без баласта. Зато је и имала већи успех него Џевонова комедија, за коју се такође не може рећи да није била омилена. Успех је био и на енглеској позорници, и на страни. По Џевону прича о злој жени остала би вероватно само у енглеској књижевности, Кофијева је заслуга што је она ушла и у туђе књижевности.

Тако, на пример, у талијанску. Познати писац XVIII века Гаспаро Гоци (1713—1786) написао је једну мању новелу под насловом *Измењене жене*.*) Гоци је јако волео енглеску књижевност; познато је да је свој мали часопис *Osservatore* уређивао по узору Адисонова *Спектатора*. Гоци дакле напише своју новелу према комедији Кофија или Џевона. Он сам каже у почетку приче: „Једна енглеска комедија, коју сам читао прошлх дана, дала ми је повода да из ње извучем ову новелету”. Доиста, сем промене имена — муж зле жене зове се Ђовани, обућар се зове Тадео, његова жена Ђева — све што је у енглеској комедији налази се у талијанској новели, само у форми приче а не драме. Зла жена долази изненада на посело послуге; понаша се онако као леди Ловмор у Џевона (I чин); чак разбије виолину о главу слепог свирача, као и тамо. Доктор прорекне Ђеви богаство и срећу. Он „на-

*) Opere di Gasparo Gozzi, Padova 1818, vol. II; — Novelle e racconti di Gasparo Gozzi Veneziano, Milano 1841, стр. 158 бр. 80: Le donne cambiate.

тера не знам које духове да одмах учине промену жене Ђованија и Ђеве". Долази позната сцена обућара и зле жене; Тадео доиста мисли да је то његова Ђева која лежи у кревету, понаша се према њој грубо и бијући је; још је натера да преде. Долази и сцена где се Ђева налази у богатој кући; ту је она блага и милостива да се сва послуга чуди, и Ђовани је сав срећан. У то наилази зла жена, и види Ђеву, којој сви указују велику пажњу. „Биле су збуњене обе жене и нису знале шта да кажу ни шта да чине". У то доктор долази, моли за опроштај, прича како је он својим мађијама учинио ову промену да би казнио бесну и љутиту Ђованијеву жену.

У немачку књижевност пресадио је Кофијеву комедију Х. Ф. Вајсе, онај од кога је Стерија узео идеју за свој комад. Немачка књижевност XVIII века ишла је много за енглеском. Сам Вајсе је написао трагедију о Ромеу и Јулији, по Шекспиру и талијанским новелама. Тако је он узео овог пута Кофијев комад и по њему саставио своју комичну оперу *Промењене жене*. Он је њу одиста радио према овом енглеском узору. Он то сам изрично каже.*)

Вајсеова опера је у главном копија и превод, не што више. Она је у три чина као и Кофијев

*) *Komische Opern von C. F. Weiss, II, 1778: Die verwandelten Weiber oder der Teufel ist los. Eine komische Oper in drey Aufzügen, Karlsruhe, 1778.* На првим странама, одмах иза листе лица стоји: *Nach dem Devil to pay or the wives metamorphosed des Herrn Coffey.* У истој свесци: *Der lustige Schuster oder der zweyte Theil vom Teufel ist los, eine komische Oper in drey Aufzügen.* Како се види, то је наставак раније опере; лица су иста.

комад. Имена су иста: Јобсен; или су нешто прекројена и преведена: Лена (Лене) место Неле, Г. Либрајх место Ловрула. Пуно реченица у скоро свакој појави чист су превод с енглеског. Песме су такође чист превод. Распоред појава је исти, ред у дијалогу такође. Има само нешто измена, и оне су у главном на боље. Вајсе је осетио да је она ситуација — зла жена код обућара — нарочито важна, и зато ју је више развио и самосталније обрадио. Он је видео да је његов претходник (а то је случај и с претходницима) није довољно експлоатисао, нити извукао све комичне ефекте из ње; зато је хтео да ствар боље експлоатише и више извуче из ње. Код Кофија — а тако и код Џевона — обућар само истуче злу жену; код Вајсеа он је после и натера да клечи и моли за опроштај. Код Кофија и Џевона она просто побегне из обућарске куће; код Вајсеа, она најпре проспе воду на главу обућару, обори једну шамлицу и тек онда побегне. Ја не кажем да ови мотиви представљају неку благородну комику, али су за лакрдију, какве су ове енглеске и немачке, они добро нађени. Зла жена је јаче понижена клечањем, а то се и тражи, пошто се траже сурови начини за њену поправку. Тако исто, ако она одговара равном мером обућару, то боље приличи њеном злом темпераменту. Вајсе је и више стегао и сажео ту сцену обућара и зле жене. У енглеском узору — у оба — зла жена утекне једанпут од обућара па му се опет врати да опет утекне; у Вајсеа она само једанпут то чини и не враћа се више. Вајсе је чинио и друге измене: додао коју песму више, развукао по коју сцену, метнуо по

коју реч. Тако обућар Јобсен, кад на крају комада добије од госпође новаца, каже сав ропски срећан: „Ој, хој, сад имам новаца!”, док Енглец, чини ми се, прими новац са више поноса.*)

Пишући *Злу жену*, Стерија је радио сасвим друкчије него Вајсе и Кофи. Он није преводио ни преписивао. Скоро ни једну реч не можете код њега наћи која би била превод с немачког; за енглеске узор не није ни знао. Песме, у колико их има, такође су потпуно оригиналне. Стерија стоји према Вајсеу сасвим обратно од онога како Вајсе стоји према Кофију. Његово је дело оригинално. „Између мојег и Вајсиног дела — каже он с правом — никакве друге слике (сличности) нема осим прве једнаке идеје, коју смо обојица, Вајсе за волшебну оперу, ја пак за природну комедију, сваки по свом свиђењу и укусу употребили и израдили”. Наравно, „прву једнаку идеју” треба мало шире схватити. Стерија се користио не само идејом као таквом, него и већ створеним ситуацијама. Што су енглески писци оставили у наслеђе немачком и што је овај понешто допунно, то је сад све стојало готово пред нашим писцем. Он је имао приправљен пут и доста посла урађеног пре њега. Прича о злој жени дошла је до њега у чистијем облику и са повише израђених ефеката.

Обрађујући ту причу, Стерија је учинио једну велику измену. У свима делима која смо прегледали, промену жена врши један мађионичар; код

*) Видим по литератури (Goedecke V, 344) да је Фрања Вимер (Wimmer) написао 1765 једну комичну оперу: *Eine ganz neue Opera buffa genannt Das böse Weib oder die Verwandlung eines bösen Weibes in eine gute Frau*; ово дело нисам видео.

Стерије она се изврши без мађија. Тамо је натприродни елеменат, овде је природни. Стерија уопште није волео натприродни елеменат: у комедији га нема, у трагедији га је свега двапут употребио (вештице у *Обилићу*, дух у *Владиславу*). Он је велики реалист наш у оно рано књижевно доба. Зато је он и у овом случају претпоставио да прави „природну комедију”, како он каже, на супрот „волшебної” која је до њега била. Тешња да се све измени у смислу „природне комедије” похвална је свакако. Али се за начин како је наш писац то извео, то не би могло рећи. Промена жена помоћу мађијске вештине није, наравно, природна ствар, него је конвенција, али кад се она једанпут прими, комад постаје логичан и природан. Што је главно, она објашњава сваку ситуацију комада, и после ње никакво друго објашњење није потребно. Кад, међутим, Стерија изостави мађију, шта ће дати место ње? Такво генерално објашњење као што она представља он неће више наћи, него ће узети неколико ситнијих, за сваку ситуацију друго, а то неће ваљати.

Стерија је, наиме, замислио да госпођа — графици Султана Трифић — и обућарева жена — Пела Сретина — необично лице једна на другу, тако да их сами мужеви не могу разпознати. То је већ нешто друкчији мотив; то су *Менехми* Плаутови и *Комедија неспоразума* Шекспирова. То није оно што је код Вајсеа, Кофија и Цевона, или Гоџија, где мађионичар тако пресобрази лице у госпође да ова доиста изгледа као обућарка, а лице у обућарке тако да ова изгледа као госпођа. Али најзад, за даље развијање комада, то се своди на једно

исто. Само, ово Стеријино објашњење није довољно. Тиме је само објашњена могућност промене, а не и сама промена. За ову треба нова мотивација, и Стерија је изнова даје. Султана чује — каже се у комаду — да људи налазе како Пела много личи на њу; зато је зовне и нареди јој да се обуче у њене хаљине и остави је да она игра улогу графици у кући, а сама се обуче у Пелино одело. Зашто то чини у комаду се не каже. Тако један од главних момената интриге остаје сасвим без мотивације. Долази сад треће објашњење, боље но ово али ипак не без замерке. Персида, Султанина собарица, не могући да издржи злу нарав своје госпође, метне опијума у лимунаду коју госпођа попије. То је, прво, мало лакомислено од собарице, која сигурно није помишљала шта ће бити кад се госпођа пробуди; а друго, то је у неколико и излишно, јер кад се Султана сама обукла у Пелине хаљине, она је вероватно мислила да сама по својој вољи игра улогу обућарке. Четврто је објашњење што је чизмар Срета, кад се врати кући, „добро поквашен“, те у пијанству (или полупијанству) не може добро да разазна је ли то баш његова жена или која друга што спава на његову кревету. Напоследку, има још једно последње објашњење при крају комада, а то је да граф Трифић — сасвим противно писцима енглеским и немачком — неће да позна своју жену, него се прави да је не познаје, а сасвим лепо види у чем је ствар.

Јасно је да је Стеријина „природна“ мотивација слабија од „волшебне“ мотивације његових претходника. Поред свих тих разноврсних објашње-

ња, ми једнако, кроз цео комад, осећамо неприродност ситуација, час више, час мање.

Али на страну то, обрада у нашег писца иначе је много боља него обрада у оних туђих писаца.

Стерија је, најпре, знатно скратио и упростио комад. Он је, како је већ горе речено, изоставио улоге мађионичара и његових духова. Он је смањио и број слугу Султаниних. Док их код Џевона, Кофија и Вајсеа има шест или пет, код њега је само двоје; то је донекле и природно, пошто изгледа да је господство српског графа мање него господство енглеског и немачког. Код свих писаца, обућарева жена једнако је на позорници кроз цео трећи чин и тако заузима повише места; код Стерије, она долази тек на крај чина. Свим тим, Стерија је знатно скратио комад, може бити за петину. Тиме је учинио и то да се цела радња и значај комада сведу на четири главна момента: зла жена и њена злоћа; зла жена код обућара; обућарка у господској кући; расплет. Код њега радња неће више бити претрпана са безброј епизода које одвлаче пажњу на другу страну и не дају да се јасно види оно што је главно. Стерија је изоставио и честе промене сцена. Код Вајсеа место радње првог чина мења се три пута, код Џевона пет пута; код нашег писца цео се први чин игра све на једном истом месту.

Стерија је дао и бољи рељеф и распоред ситуација. Узмите само какав је рељеф дао злој жени. Сви његови претходници представљају јунакињу само у једној малој сцени првог чина, Стерија употреби цео први чин да јој да карактеристику. Сви они почињу комад сценама неутралним, које

немају везе са злом женом и правом радњом уопште — весеље слугу на једном поселу, — и тек пошто се те сцене изведу, долази зла жена на ред. Стерија одмах почиње са сликањем зле жене, — прве речи комада њене су — и са самим почетком улази *in medias res*. Они је представе не на њеном правом месту него на забави њених млађих; представе је при једном догађају који је изузетан и при којем ће се многа газдарица, баш и да није зла, љутити и праскати. Стерија је слика у правој улози газдарице и жене у приликама у којима је она увек, у свакодневном општењу са мужем и са млађима, и тако је показује да је одиста зла. И ситуацији зле жене према обућару и обућарке у господској кући Стерија даје више рељефа. Он за то употреби по један пун одсек другог чина, не само по једну две мале сцене како су у главном радили његови претходници. Распоред тих двеју појава такође је друкчији. Док сва три ранија писца међу најпре појаву обућара и зле жене па после прелазе на појаву обућарке у господској кући, Стерија узима сасвим обратан ред. То је и природно код њега. Јер кад је први чин посветио Султани, сценички је лепше да идући одсек посвети Пели, него да се опет позабави истом јунакињом.

Не само рељеф и распоред, него су и карактери у Стерије боље оцртани него у његових претходника. Докле су леди Ловмор, Ловрул и Либрајх само бледе скице зле жене, Стеријина је Султана пуна фигура њена, како јој и име донекле казује. У њој је психологија не само зле жене него жене уопште кад је зла, са њеном логиком натрашке. Још је она српски тип, с домаћим ко-

лоритом, онако као што је Кир Јања српски тврдица. Још кад сам 1902 године писао о *Злој жени**) ја сам рекао да је њен први чин, тј. онај у којем се нарочито даје карактеристика зле жене, „ванредан по тачности цртежа и скоро без замерке”; и данас, на крзју ове паралеле са Стеријиним претходницима, то исто, и нарочито, кажем. Срета чизмар такође је боље израђена фигура него његов модел Јобсен или Џобсон. У њему такође има доста српских црта. Више је српско и боље одговара ситуацији и то што Срета гони Султану да му помаже баш при његову занату, а не да је упућује на женин рад уопште. Џобсон и Јобсен терају госпођу да преде, а Срета јој тражи да му дода фордиту, домаћи шило, скува ћириш. Кад је код чизмара, нек ради чизмарски посао а не посао преље. Само је Стерија тако извео ову сцену. Он је још и више експлоатисао ситуацију: Срета тера жену да пева, чак да га пољуби, — црте којих нема ни у једном од три туђа комада. Није ни Пела рђаво рађена, и ако је од мање важности; и ту има тачних и домаћих црта и самосталније обраде.

Јасно је, после свега овога, да је Стеријина комедија, и ако иначе има мана, боља од оних ранијих и туђих о истој теми; боља је по простоти, рељефу, плану и карактерима. Истина, Стеријини претходници нису Молиер и Шекспир, него неки мали заборављени забављачи публике свога доба, али тек нашем писцу служи на част кад је на истом послу бољи од својих немачких и енглеских колега.

(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, I, 1921).

*) Српска драма у XIX веку.

II. — Превара за превару

Превара за превару могла би такође водити порекло из немачке књижевности. Има четири немачке комедије с краја XVIII и почетка XIX века које носе наслов или поднаслов *Превара за превару*. Тако је Саломон Фридрих Шлетер (1739–1801) написао 1780 шаљиву игру у 3 чина: *Превара за превару или ко је добио ојкладу*.*) Емануел Лерхенштајн написао је 1783 комад с певањем у два чина: *Јеврејин или Превара за превару*.**) Од Ђорџа Л. П. Сиверса (рођ. 1766) имамо шалу у стиховима *Превара за превару или тобожња жена*, која је први пут играна 1802 а штампана 1805.***) Најзад Карло Филип Бонафонт (псевдоним Карло Филипи, 1778–1848) има један комад из 1815 (или раније) под називом *Превара за превару*.****)

Али неће бити да је и једна од ових послужила Стерији као извор. Шлетерова шаљива игра не личи нимало на Стеријину шалу. Неки Цолхајм, вешт интригант, свети се двојници љубавника у комаду графу Сундеру и барону Валенбергу; испроси Хенријету коју воли Валенберг; после жели да испроси Каролину коју воли Сундер; напослетку пропадне сасвим са својим плановима („О ти преварена варалице” каже му се једанпут, I чин, 12

*) S. F. Schletter, *Betrug für Betrug oder Wer hat die Wette gewonnen* (Pop. Goedecke, V, 322).

**) E. Lerchenstein, *Der Jude oder Betrug für Betrug*, Brünn 1783, Wien 1784 (Pop. Goedecke V, 344).

***) G. L. P. Sievers, *Betrug für Betrug oder das vermeinte Frauzimmer*, Hamburg und Altona, 1805.

****) K. P. Bonafont, *Betrug für Betrug* (Thalia. Sammlung neuer Schauspielen, II, 1815).

сцена), а граф и барон узимају Каролину и Хенријету. Ни Сиверсова шала не личи нимало на Стеријину. Ствар се тиче Арона Јеврејина, Флорвела музичара и некаква графа који је чуо Флорвела да пева и мислио да то пева нека жена (то је та „тобожња жена”). Граф долази Арону и хоће да види певачицу. Да би преварио графа, Арон саветује Флорвелу да се обуче у женско одело; Флорвел пристаје гунђајући како ће се и он њему, Арону, осветити. И овде је дакле превара двострука. За комад Лерхенштајна не могу рећи ништа позитивно пошто га нисам видео. Ипак не бих рекао да је он у вези са Стеријином шалом. Лерхенштајнов комад је с певањем (Singspiel) и има два чина; Стеријин нема песама и има само један чин, врло кратак. Бонафонтов комад је диалог (1 чин) слуге Јохана и собарице Лизете, где се они узајамно варају представљајући се она као грофица а он као капетан лађе и као сељачки момак.

Вероватније је да је Стеријина *Превара за превару* постала из српских народних приповедака. У овима се налази исти предмет као и у њој, што, међутим, како смо видели, није случај с немачким комедијама. Али најпре нам треба видети у чему се састоји Стеријина комедијица.

Кузман је закопао новце у својој башти. Његов сусед Дамјан видео је то, ушао у башту, ископао новце и узео их себи. Поново долази Кузман, хоће да види јесу ли новци ту; копа, види да их нема и досети се шта је. Он сад смисли како ће надмудрити Дамјана. Зовне га и пита за савет. Закопао је, вели, нешто новаца на једном месту,

а има три пут више у сандуку код куће, па сад не зна да ли и оно из сандука да закопа или не. Дамјан му саветује да све закопа на једно место, и Кузман обећа да ће га послушати; на том се растану. Долази Дамјан и резонује овако: ако Кузман, кад дође да закопа и оне друге новце, види да оних првих нема, он сигурно неће ни ове друге закопавати; боље је, дакле, вратити што је украдено, па после украсти више. Тако врати новце. Долази доиста Кузман, види повраћен новац и, задовољан, довикне суседу: „Овом те је приликом хитрост јако изневерила”.

Овај предмет налази се у овим народним приповеткама.

Прва је *Каматник и харчлија* у збирци В. Врчевића.*) Ту су два суседа и кума, али са одређеним карактером; један је каматник и богат, други нерадник и расипник (харчлија). Први закопа новац у својој банти, други преко ноћи украде. Каматник то примети након два три дана, зовне харчлију и каже му: „Куме, исповиједам ти на вје ру као куму и комшији: закопао сам на једно мјесто нешто мало пара, а имам готовине мало мање, па што би рекао: бих ли и ове уз оне закопао али како ли?” — „Никако боље, одговори кум, зашто је данас кршан земан а мучан свијет: коме се узајми, никад не плати”. И одмах сутрадан врати украдене паре на исто место. Кад их после нађе, каматник на једном камену напише: „Овако чини ко има и ко умије”.

*) В. Врчевић, Српске народне приповијетке појавишине кратке и шљиве, Београд 1868, бр. 165.

Друга је *Окати слепац* (*Кића*, 1908, број од 19 октобра). Један слепац закона пет дуката у својој башти. Комшија му их украде. Приметивши, слепац у разговору исприча комшији шта је закопао и како би хтео да још пет дуката закопа. „Шта ћу? Сиротињска посла; да се побринем за старост”, каже он. Комшија му одобри план, и идуће ноћи врати украдени новац на исто место, надајући се доцније већем лову. Али слепац, напавши свој новац поново, довикне комшији: „Ти си, море, већи слепац од мене”.

Има и једна књижевна версија наше приче. Вићентије Ракић је написао 1810 *Беседовник илиричко-италијански*; то је књига за учење талијанског језика; у њој су разговори, речи и фразе, разни састави, писма, а све упоредо српски и талијански. У одељку „Кратке повести” под бр. 10 налази се наша прича. „Приповеда се о неком слепцу”, каже се ту, како је закопао пет стотина талира „у куту својега верта”. Сусед му их украде. Слепи затражи савета од суседа: „Ја имам тисјачу талира, којих половину сакрио сам на извесно место, сада не знам би ли и другу половину на исто место сакрио”. Сусед му одобри план, и после врати новце. Слепи, дошавши до својих новаца, довикне суседу: „Куме, слепац је боље видио него онај који има два ока”.)

Све ове приповетке у ствари су једнаке. Мало разлике ипак има. Ракићева и она из *Киће* сличније су међу собом; јунак приповетке слеп је у

*) Сличну версију представља прича „Слепчево благо”, Политика за децу 23 фебруар 1933.

њима, док у Врчевићевој није. Ја држим да је ово бољи и природнији облик приче. Јер прво, слепом је лакше украсти благо, пошто он не види да ли га ко гледа у тренутку када благо закопава. А друго, лепше је као морал приповетке — тј. духовитија је досетка — да слепи боље види него окати. Ради тог морала приповетка је вероватно и постала. По томе би версија Ракићева и *Кићина* представљала старији облик. Врчевићева пак, која нема тог морала него се своди на простију досетку, била би познија.

Стерија је вероватно нашао предмет за свој комадић у једној од ових приповедака. Ракићеву версију и *Кићину* није узео, пошто његов јунак није слеп човек, али је узео народну приповетку која је од типа Врчевићеве.

Превара за превару представљана је први пут 1 јануара 1842, у Београду. Кад је крајем 1841 Лицеј премештен из Крагујевца у Београд, дошао је у Београд и Стерија као професор Лицеја. Тада је Атанасије Николић организовао једну дилетантску дружину која је те зиме давала представе „у једној чести ђумручкога зданија”, на Сави. Стерија је одмах узео писати позоришне комаде за дружину. Тако је тад написао и овај комад, који је оставио у рукопису.

Комад је врло мален; у њему је само два лица; радњу смо видели; карактера нема. Кузман и Дамјан имена су која означавају двојицу уопште као Марко и Јанко, Петар и Павле. Писцу није ни падало на памет да њихове карактере изради, као што је то чинио у својим правим комедијама, или као што је то наговештено у Врчевићевој причи.

Он се само потрудио да између ових начини интересантан диалог. Он преко њих казује своје забавне мисли и опажања. У дијалогу њихову има духа, епиграма, парадокса и помало сатире, врло благе у осталом. Ове две личности развијају лаку шаљиву философију, „крупно” философишу у време и генералишу поводом безначајних ствари, дају комичне дефиниције о свету и животу, праве неочекивана поређења или оштроумна опажања. Кроз њихов диалог једнако иду овакве ствари: — „Ко хоће да изгуби спокојство, нека само новаца зажели” —; „Све је на свету превара и опсена, жена се споља кити да изнутра ругобе сакрије”; — „Човек је као кртица; док је год жив, све једнако рије и копа, па најпосле шта дочека? Да и њега закопају”; — „Новци су као жена: докле је код тебе, ту се псујеш с њоме, а кад отиде, ти би опет рад да је код тебе”. И тако даље. То опомиње каткад на шаљиве рефлексije Љ. П. Ненадовића или Б. Нушића, и то је пријатно.

(Српски Књижевни Гласник, Н. С. XXIII, 1928, 1 јануар).

III. — Волшебни магарац

У *Волшебном магарцу* шала је ђачка, младићска; то је модерна *Новела од Станца*. Сељак веже свог магарца и заспи. Ђаци се привуку и украду га; један од њих Јаков, остане и метне улар себи на врат; он ће представљати „волшебног” магарца пред сељаком. Кад се овај пробуди, чуди се Јакову са уларом, и пита га где му је магарац. Јаков одговара да је он то. Учинио је као дете неку погрешку, па га је један волшебник казнио

претворивши га у магарца; такав ће остати осам година; рок му се навршио у овом тренутку, и сад је он постао понова човек. Јаков сад тражи оштету од сељака што га је као магарца тукао, иначе ће га тужити суду. Сељак предлаже поразнање, и да му три дуката; Јаков их прими и оде. У то другови Јаковљези дођу са правим магарцем и нуде га сељаку на продају; сељак се изненади: „Шта, зар опет си нешто скривио?” Он том приликом шапће магарцу на уво: „Ако се твој волшебник још једанпут смилује, узми се у памет”; он и даље верује да то није магарац него човек претворен у магарца. Али, кад мало доцније види и Јакова с осталим ђацима, он се досети злу, растера ђаке батином и отме магарца, задовољан што је ипак доста јевтино прошао. „Многи би и више дали за погдекоју своју будалаштину”, каже он завршујући комад.

Предмет *Волшебног магарца* налази се у српској народној приповетци *Хоџа као учитељ*, из Лознице (Кића 1908 бр. 20). Хоџа држи школу а ђаци су му обешеваци. Кад је једном пошао на вазар са магарцем, један од тих ђака скине улар магарцу и натакне себи на главу, а друга двојица одведу магарца. У то се хоџа окрене и спази ђака са уларом. „Бива, јеси ли ти иксан?” — „Јесам, хођо, јесам”. — „А бива, како то би? Ја те поведох као магарца?” — „Хе, мој хођо, не питај”. И онда прича како га је мати уклела — јамачно због његова несташлука — да се претвори у магарца, и тако се и збило. Али сад, баш кад га је хоџа видео, прошли су поред материне куће и он је видео како се она моли Богу да јој син по-

нова постане човек; тако је и постао. Хоџа му онда смакне улар и отпусти га: „Синко, иди кући на слушај мајку, а хвала Алаху те познах да ниси магарац”. Мало доцније он спази свог властитог магарца где га они обешењаци продају на вашару. Међу њима био је и онај који је хоџу варао; баш у том тренутку он је нешто шаптао на уво магарцу. „Шаптао му ти, не шаптао, ја га зише не купујем кад је уклет”, довикне му хоџа, и оде.

Има још једна народна приповетка с истом темом; зове се *Учевњаци*; забележена је на Дрини у Бољевцима (Кићине приче, 1923, стр. 46.) Она је врло покварена модерним цртама и иначе, али ипак сачувала је нашу причу у основи. „Два учевњака” спази на пијаци велико магаре, један од веде магаре а други метне улар себи на врат и стане на место где је био магарац. Сељак, чији је магарац био, зачуђен и уплашен запита: „Шта је то?” — „Ово је казна божја”, одговори учевњак; „криво сам радио па ме је Бог претворио у магарца”; сад се „опет смиловао и повратио мо у човска”. Сељак поверује и замоли га да му опрости што га је по неки пут тукао. Доцније, полазећи кући, он примети свог магарца у једној туђој авлији, али уверен да је то опет онај „учевњак”, шапне магарцу на уво: „По Богу, шта сад згреси па те Бог одмах казни!” и оде кући.

Има и једна пословица са причицом, у Вука, која садржи само траг наше приповетке — први њен мотив о вољном претварању у животињу — и ништа више. То је „Кад ли се прије потурчи, кад ли чалму стече”. „Приповиједа се — објашњава Вук пословицу — како је некакав Турчин под-

смијеха ради полагано скинуо улар с Херове кобиле, коју је Херо за собом водио, и метнуо га себи на главу, па он мјесто кобиле ишао за њим. Кад Турчин уједанпут стане и затегне улар, Херо се обазре, и виђевши мјесто кобиле Турчина, рекне: кад ли се прије потурчи, кад ли чалму стече”.

Сасвим је слична овој причици једна подручаница, која се односи на сељаке села Боровице близу Вареша у Босни (Zbornik za narodni život XI, 1906, 138). Један Боровичанин пошао у Сарајево да прода сир и масло натоваривши тиме своју кобилу. Пре уласка у варош, спазе га сарајске баше и науме да одиграју шалу с њим. Украду му кобилу с товаром, а један од њих намакне себи улар на врат; то све учине неприметно. У неко доба, а баш при уласку у варош, баша затегне улар, Боровичанин се окрене и спази, на своје велико изненађење, човека с уларом место кобиле. „Ну тако ти Бога, што се је моја кобила заефендијала!” А баша узме викати да га је Боровичанин хтео силом осрамотити, и стаде претити судом. Јадни сељак мораде му дати нешто мита да га умири, али „од кобиле, сира и масла ни чуса ни гласа не бијаше”.*)

Из овога излази да је Стерија позајмио предмет за своју комедију из ове народне приповетке, од које смо ми дали овде неколике версије.**)

*) Паралеле ове наше приче са причама других народа дао је Ј. Поливка, Slavica IV, 1925—1936, 832.

**) За време штампања ове књиге изашла је најновија књига *Сѣраног Прегледа* (VII—VIII, 1935—1937) и у њој чланак Г. Р. Меденице *Немачки извор једне Сѣтеријине комедије*. Г. Меденица је нашао једну, мало удаљену, немачку версију приче о волшебном магарцу и закључује да је она вероватан

Волшебни маџарац је развијенији него *Превара за превару*. Дужи је, и има више лица; поред сељака и Јакова, ту су још Марко и Милош, другови овога и ђаци као и он. У њему је дијалог тако исто духовит и епиграматичан као и у *Превари за превару*, управо још бољи. У *Превари за превару* ипак се јаче види теза, она привлачи собом више него дијалог; у *Волшебном маџарцу* сав је интерес у дијалогу. Прва сцена, где су три ђака, пуна је њихових забавних резоновања, лудовања и надскакивања. „Ко си ти, филозофе?” пита Марко и одмах одговара: „Ја сам идеалиста”. „Шта је то?” „То је то: што год видиш по свету, тога нема у ствари него се теби само чини”. „Дакле — завршава он мисао — сунца нема на свету, него се нама само чини”. И онда, ухвативши Милоша за косе, пита: „Шта чувствујеш ти, љубезни друже?” А Милош, кога боли што га овај вуче за косе: „Чувствујем да ме пустиш, јер ако те ја заопуцам, биће ти сувише”. Сцена трећа где су сељак и Јаков, такође је врло добра по дијалогу; ту има и књижевне сатире. У једном тренутку сељак у чуду пита: „Како се може човек у маџарца претворити?” А Јаков одговара „О чича, ти си прост, ниси читао Мразовићев Магазин за децу”. Познато је да се у *Поучителном Маџазину за децу*, који је превео писац XVIII-XIX века Аврам Мразовић, налазе разне па и фантастичне приповетке. Сцена пета (сељак са Милошем и Марком) има и нешто нежности (сељак према маџарцу).

извор Стеријиној комедији. — Ваљало би проучити оне стране версије које наводи Поповић; нама је литература о њима неприступачна.

Волшебни мађарац представљен је први пут 8 јануара 1842. Стерија га је писао кад и остале комаде, крајем 1841 по доласку у Београд и за потребе Николићеве дилетантске дружине на Сави у Београду; период тај био је за нашег писца веома плодан. Комад је остао у рукопису и тек посмртно штампан.

Српски Књижевни Гласник, Н. С. XXIII. 1928, 1 јануар).

Напомена (в. гл. I). — Има и један француски комад нашега типа о злој жени. То је „*Le diable à quatre ou la femme asariâtre*“, комична опера у три чина од Седена (Sedaine, 1719 до 1797). Она је много сличнија комедији Кофијевој него Цевонивој, и комедији Вајсеовој него Кофијевој. Личности су: банкар Флоридор, Г-ђа Флоридор (зла жена), обућар Жак и његова жена Марго. Радња иде овако: I чин, зла жена код своје куће (свађа с мужем, праскање на поселу послуге, мађионичар); II чин, зла жена код обућара (познате сцене); III чин, обућарка у господској кући (овде и расплет, с кајањем зле жене). У II чину, обућар натера злу жену да га пољуби, као код Стерије.

ИЗ ЛУЧЕ МИКРОКОЗМА

— Анализа једног епизода —

Има једно место у *Лучи* које нисам видео да је критика гдегод јаче истицала, а ја сматрам да је особито интересно и лепо. То је један дијалог Бога — Свемогућег, како се у спеву назива — и арханђела Михаила у трећој песми; у њему се развија мисао о бескрајности простора. Мисао је ту тачна и лепа. Ја нећу да кажем да је и врло оригинална — она само представља стару истину да је простор бескрајан — али прво, лепо је што је наш песник-философ има; а друго, она је на тако оригиналан а постски начин изражена да ја не знам има ли такве форме другде.

Свемогући поставља питање како се може замислити простор. Арханђео Михаил даје своју дефиницију и наглашава величину простора. Он то чини ванредно лепо, развија ствар и пење појам све више и више. Свемогући онда даје своју дефиницију, несравњено бољу и изразитију. Она је тако јака и тако супротна првој да ју је уништила потпуно, развејала у прах и ништа. Она је и ингенуозна, духовита, и чини ефекат досетке; она у исто доба чини климакс градиције. Додајемо да се овде не исказује само појам простора него и појам Божје величине. Јер кад Бог развеје у прах

цео напор арханђелов, онда је тиме он очигледно показан колико је велики према овоме, колико виши од свију. Ефекат овог места је тиме двострук.

Ево како ствар иде кад се ближе размотри.

У једном тренутку — тренутак је тај свечано описан, у једном високом стилу, с пуно имагинације: Свемогући је на престолу (опис сјаја престола), око њега су два арханђела, Михаило и Гаврило (сличан опис њихов), итд. — Свемогући запита ове највише међу анђелима:

С в е м о г у ћ и

Два најсјајниј моји творенија
Међу свјема бесмртним дусима,
Како име опиш рног простора
Разумјети вама се допушта?

Гаврило не улази у одговор; само Михаило, виши по рангу, узима на себе ту дужност и слободу. Прво што каже, пре но што ће дати прави одговор, то је да се огради, да ода поштовање Творцу и обележи свој нижи ранг:

М и х а и л о

Он (тј. простор) је теби једноме извјестан.

Своју дефиницију простора почиње одмах иза тога, овако:

Шар небеса престолодржнога
Најсјајниј је и највећи, зна се:
Средина је он простора свега.

Констатација је ова проста и по тој ми не бисмо имали никакву нарочиту слику простора. Али је

песник раније, — у другој песми *Луче* — описао колико је то небо и шар његов, и тек по том опису можемо да видимо величину његову. Ту је, каже се, „престо престола”; над њим је једно сјајно коло. Над сваким престолом (а има их пуно) у васиони има по једно коло, колико „Сатурново”, али ово је „милионе путах од свакога веће”. У том суколу „мириаде... сунаца”, и та сунца чине тек круну Божју. Цео тај престо само је на једној гори, а колика је та гора, то се тако не може исказати да песник мора да напомене:

Величину горе трондржне...
Сви погледи и воображења
У поњатност довести не могу.

Сем ње има још четири горе, „превисоке”; итд. Све ово треба узети на ум, да би се тачно видело како Михаило замишља то прво небо.

Око тог неба и његова шара — наставља Михаило — има још кола и шарова:

Око њега колах небеснијех
Миллиони воображам да су.

Како број не изгледа довољно велики, одмах се додаје ово:

Нека число и умножим колах
У највећи степен счисленија
Што бесмртно твоје твореније
Вообразит' својим умом може.

Виши се број не може рећи него у овој математичкој хиперболи. Може бити да је још потребно нагласити да „највећи степен счисленија” не казује ту

смртни човек него бесмртни дух, арханђео: — тиме се још више пење број кола и диже величина простора. Сад долази опис кола, како су пуна и шта је све у њима; математичка апстракција развија се тим у конкретну слику:

Насијата кола са сунцима
Свако сунце предводи минове
Колика си коме одредио,
А мир сваки своју сферу има.*

То још није све; број и величина кола нису довољни да даду пун појам простора; треба рећи и које је растојање међу њима:

Међу кола мећем растојање
Радн славе божескога укуса.

Овај се последњи стих може схватити може бити и овако: нису растојања метнута само ради тог „вкуса”, него су то она која том „вкусу” одговарају; њихова је величина, дакле, божанских димензија. Које су оне величине, може се судити по једном месту из прве песме *Луце*. Од света на којем су у једном тренутку седели песник и његов вођа — каже се у тој песми, — па до неба на којем је престо божји,

Растојање преужасно бјеше,
Сто пут више земље од Урана.

Онда се за Нептуна није знало; ту је планету пронашао француски астроном Леверије крајем 1846 а *Луца* Његошева је штампана 1845 године.

*). Горски Вијенац: Род свакоји своју вјеру има,

Сад долази слика како та кола стоје једнo према другом. Вaсиона је у концентричним круговима; свако је коло у другом колу, не једно поред другог у равнини; све је од прилике — да се послужиm једним фамилиарним поређењем — као она вештачка јаја у дрвету: кад отворите једно, у њему је друго, и тако до краја; или је као лист у агаве где при пресеку нађете све лист по лист један у другом:

Кола даља ближа обузимљу
Ка шар већи што обузме мањи,
С тога коло, што је које даље,
Јесте више, су више* шаровах.

Кад је тако насликао цео простор, можемо очекивати да ће арханђео стати, али он не стаје; то је само половина простора, а има и друга:

Иза овог те сам исказао
Ја допирем до границе мраках;
Мраках мећем колико свјетлости:
Ја овако простор разумијем.

Концепција је доиста „арханђелски“ висока и изгледа да виша не може бити.

Али сад долази концепција Свемогућег. Ево његова одговора арханђелу. Он га најпре похвали за висину његове мисли:

*) У штампаном тексту је „сувише“; ја држим да је „су више“ лепше и са више смисла. Његош није водио коректуру; књига је штампана (1845) у Београду под надзором Симе Милутиновића.

С в е м о г у ћ и

Архангеле ума високога,
 Ка дух један довољно се дижеш,
 И чест твоје чиниш створитељу;

само одмах дода:

Ал' простора не знаш значење.

Примедба је врло категорична, и, да није патриархално очинска, звонила би скоро као увреда, али се из онога што даље иде — ваља само пажљиво пратити мисао — јасно види да је с разлогом речена:

Простор мрака и простор свјетлости
 Које умом твојим воображаш —
 Да се ц'јела ова два простора*)
 У шар један зраках свијетлијех
 Преобрате и правилно слију;
 И шар овај да се пружи право
 У најтању што мож' постић' жицу
 Преко равни ужасна простора:
 Овај простор што би ова жица
 Са тапчином св'јетлом проникнула
 У простору оном ужасноме
 Кога краје ја један постижем —
 Би ти био само једна точка.

Са више сликовитости није било могуће изразити појам о бескрајности, нити се са већом победом могао завршити овај високо интелектуални двобој највишег бића и најсјајнијег међу његовим бесмртним духовима.

*) Правилније би било:

Да се ц'јела ова два простора,
 Простор мрака и простор свјетлости
 Које умом твојим воображаш...

Треба ли додати да је арханђео учинио погрешку што је узео да материално описује величину простора у место да је апстрактно формулише? Да је само рекао: „простор је бескрајан”, или нешто налик на то, он би био у праву. Овако, ма колико да је велики простор који је описао, чим је тај простор довршен, тј. чим није бескрајан, одмах је појам о њему нетачан. Свемогући — аксе тако пристоји рећи — има право. Кад бескрајност постоји, онда је највећа величина само једна тачка у тој бескрајности. Његовој пак концепцији — тј. концепцији Свемогућега — не може се ништа приговорити.

Са извесног, крајње критичког гледишта, да-ло би се рећи да је овај епизод *Луче* на крају крајева само једна интелектуална забава, скоро играчка, али, нека би и тако било, „играчка” је величанствена, нема никакве сумње.

Српски Књижевни Гласник, Н. С. XVI, 1925).

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ И ЊЕГОВИ ЋУЛИЋИ

I. — In vita di Laura

Мени је мило што је напoкoн Српска Књижевна Задруга успела да у овом колу*) да једну Змајеву књигу. У годинама које су непосредно претходилис рату, она је мислила да изда све изворне Змајеве песме и поверила је тај посао пок. Миливоју Башићу. Савесно и пажљиво, Башић је радно на томе дуже време, прегледао часописе, утврђивао по њима датуме штампања песама, бележио разлике у тексту како је први пут штампан а како прештампан у *Певанији* и другим издањима, уопште, учинио све што је било потребно за једно право, критичко издање; кад је све завршио, букну рат а рукопис пропаде у оном општем метежу. После рата, Задруга се поново обратила Башићу за исти посао; међутим, његово слабо здравље и скоро смрт осујетили су ствар потпуно.**)

Мање ми је мило — ако ми је допуштено да и то кажем — што је баш мени поверено да на-

*) Коло XXXIII, 1930.

**) Данас имамо *Сабрана дела Змај-Јована Јовановића* у одличној редакцији Г. Јане Прољановића и лепом издању Гене Кона А. Д.

пишем увод у ово издање. Не зато што не бих волео Змаја; напротив, ја га волим и нарочито његове *Ђулиће* и *Увеске*; него... У осталом, кад има да пише о Змају, човек је данас у недоумици шта да каже. „Све је казано и човек долази доцкан...” Ми имамо две главне студије о нашем песнику: једну — морам, на жалост, да кажем — нетачну, од Љ. Недића; другу тачну, од Г. Богдана Поповића. Имамо и пуно других студија и оцена, и то од наших угледних критичара и песника, међу којима су Ст. В. Поповић, М. Савић, Г. Марко Цар, Г. Јаша Продановић, Ј. Скерлић, Г. В. Ђоровић, Л. Костић, А. Шеноа, Г. Ј. Дучић, Г. С. Пандуровић, Г. С. Стефановић, Г. Вељко Петровић и други. Сваки од ових писаца рекао је шта је имао, и суд о Змају је данас утврђен. Утврђен је и суд о *Ђулићима* и *Увесцима*. Оно што је Г. Богдан Поповић написао о њима, то је скоро цела критика која се може дати; уз то, критику представља и избор песама који је он учинио у својој *Антологији*. У овом погледу карактеристично је и оно што је Недић рекао о *Увесцима* у другом огледу о Змају.

Сматрајући да овај мој чланак има да послужи као увод у читање *Ђулића* и *Увесака*, ја ћу овде изнети што мислим да је потребно за интелигентно читање и правилну оцену њихову. Тако ћу дати анализу песама, оцену — то се по себи разуме. Али ћу изложити и оно што је у личном песничком животу*) везано за ове песме — то

*) Ово је писано 1930, сад је допуњено и исправљено према новим биографским подацима о Змају које је донела литература о стогодишњици његова рођења, 1933 године, и иначе.

ми се чини да ће такође помоћи оцену и разумевање њихово.

*

* *

Вративши се после правних студија на страни у своју домовину, Нови Сад, 1857, — Ј. Јовановић Змај био је млад човек од двадесет и четири године, леп, с малим заласцима, с косом раздељеном и тераном на више; жељан да нађе службу и занимање; уз то, већ песник поодавна. Отац му је убрзо умро (1858), мати неколико година раније (1850), и он је, већ по сили прилика, помишљао на женидбу. Песме *Доста пута*, *Времену*, *Љубав*, *Разговор са срцем*, и нарочито *Јесење вече* — све из тога доба, у главном — показују то јасно. Оне или представљају похвалу љубави, или сасвим непосредно казују мисао да је већ време женидби, и да треба једанпут престати са самачким животом.

Змај се у то доба већ заљубљивао помало. *Дика Јела*, *Једна цура мала*, *Кад се сетим*, *мила душо*, *Код тебе*, *Оној плавојци*, све песме из тога или мало ранијег времена, довољно сведоче о томе. Само, који су то „предмети” његове љубави? Која је то „плавојка”? Ко је „Јела”? „Што је *вита* а зове се *Јела*,” каже се за њу у песми, и реч „вита” подвучена је; да то није какво указивање на њено презиме? А која је оно пред чијим је прозором песник посртао „од љубави и од вина” а мати га њена гледала и осмехивала се на њ? Змајеви животописци нису нам то назначили; они много више воле да причају какве било „шалавивс” и празне анегдоте о нашем песнику него да

даду оно што је битно за један животопис. Колико сам ја распитивао и дознао, Змај је имао две „љубави” пре своје женидбе; држим да без икакве индискретности могу данас да кажем које су то. Једна је била нека Манојловићева из Сентомаша, како ми је причао А. Хаџић — можда је то баш једна од оних поменутих у песмама; — Сентомаш је, додајмо, родно место песникове матере, и Змај је вероватно тамо често одлазио, ако и девојка није долазила у Нови Сад. Друга је била пок. Персида Пинтеровићева. Стари Београђани сећају се ове скромне и пристojне фигуре старог интелектуалног Београда. Класна учитељица Више Женске Школе, она је преводила много за позориште, још од седамдесетих година почевши, и стари репертоар бележи пуно њених превода: — *Краљ и ђлумец*, *Наше жене*, *Палата и лудница* и слични сасвим забрављени комади; или *Пријатељ Фриц* од Еркмана Шатриана. Пок. Велимир Рајић, познати песник, причао ми је — а од кога је он то чуо, не знам, нити колико је то тачно, — да је Змај, испросивши Ружу, отишао с њом заједно Пинтеровићевој, пао пред њу на колена и молио је да му допусти венчати се с Ружом; Пинтеровићева му је „дала благослов”, и није се после тога никако хтела удавати.

Али је очевидно прва Змајева љубав, — и једина озбиљна по свој прилици, — била његова потоња жена Ружа, којој је и испевао своје *Ђулиће*; познато је да је и име ових песама дошло од њенога имена: „ђул” значи „ружа”. Змај у *Ђулићима* често чини игру речи с именом жене. Тако напр. у Ђулићу VI, где је рефрен „мила ружо,

душе душо"; тако и у XLIII, где је сан песников како му је у боју стрела пробила срце и од крви створила *ружу* па ће се од ове створити драга. То такође показује да је Змај испевао *Ђулиће* својој жени. Напослетку, то је јасно и по целој садржини *Ђулића*.

У нашој књижевности чест је случај да песници певају својој жени. Милан Ракић је то чинио; Ђура Јакшић такође; тако и Јован Суботић, и то, узгред буди речено, својој другој жени. У Хрвата, Мирко Боговић посветио је своју збирку песама *Љубице* Љубислави Лентулај којом се касније оженио; назив збирке дошао је, као и код Змаја, по имену жене. Да ли је то добро или не, ја не могу да судим немајући никаква искуства у овом погледу, али ћу рећи што су рекли други о томе, позванији. Крајем јануара 1917 присуствовао сам као гост једном састанку „Песничког клуба” у Лондону. Госпођа Вандервелде држала је једно предавање о Верхарену, и између осталог рекла како је овај белгиски песник испевао своје прве љубавне песме тек у својој четрдесетој години, и испевао их својој жени. После предавања, сер Хенри Њуболт, који је председавао на састанку, захвалио је предавачу, и осврнувши се на ове речи њене рекао је: „Они који својој жени певају љубавне песме јесу изванредно ретки (смех у публици); њихов број је изванредно ограничен (смех), али они су за велику похвалу (одобравање). Један скорошњи енглески песник учинио је то исто што и они, и у посвети књиге љубавних песама испеваних жени истакао ово: Други певају женама за које не знају јесу

ли добре или нису; ја певам оној за коју знам да је добра, а то је моја жена (гласно одобравање)...”

Шалу и анекдоту на страну — за песника није добро да пева само својој жени; то је, у осталом, већ пре нас било примећено. У таквим случајевима нема чежње „која чини половину љубавнога осећања”; нема немира, зебње, драме; нема свега онога што чини љубав интересантном и што песнику даје прилике да изрази нешто „више”; љубав је тада у опасности да постане обична, проста, просечна, „буржоаска”; тон је миран по превасходству. И Змајева љубавна поезија морала је, доиста, и неминовно, постати поезија „доста мирно заљубљеног човека.” Али код Змајевог случаја ваља водити рачуна да је у његово време и у његовим приликама љубав према жени могла бити једина права љубав. Друштвени живот није онда био дозвољно развијен; жена је у њему имала мало место, скромну улогу мајке и домаћице; није то било данашње слободно — и колико слободно! — друштво. Девојке су биле као „укавезу” скоро; прићи им с љубавним осећањима а без „озбиљних намера” био би готово скандал; љубав је била дозвољена само према вереници. Наравно, љубав се може јавити у сваком времену и средини, и према којој хоћете жени, али ја овде говорим само о пристојној љубави. То дакле објашњава и случај Змајев и случај наших старих песника.

Ружа је кћи Павла Личанина, грађанина и трговца новосадског, и Паулине рођене Дука. Павле и Паулина, родитељи Ружини, венчани су почетком 1838 године. Он је умро 28 јуна 1861 „после дуге несрећне болести” како се каже у једном акту

те године; тад му је било 46 година. Она је живела дуже; по судским актима знамо да је била жива још 1864 (тад је у Ћуприји у Србији), а по извесним ђулићима увеоцима (бр. V, VI) могло би се помишљати да је надживела кћер Ружу која је умрла 1872 године. Родитељи Ружини имали су троје деце: Михаила, Марију, Ружу. Михаилу је 1858 учио политехнику у Бечу; доцније је прешао у Србију, заједно с матером и сестром Маријом; А. Хаџић и Ј. Туроман казивали су ми да је умро у Ћуприји као инжињерски капетан. Марија је рођена 13 јануара 1841; живела је доцније у Србији, с матером и братом, по свој прилици у Ћуприји; како ми је причао А. Хаџић, она је била после у Београду, где је седела код кћери Ђуре Јовановића Змајева брата (Лепосаве?). Она као да није увек имала најбоље мишљење о Змају; како прича стари прота Руварац (Ново Време, 1892, бр. 71), она је, после Ружине смрти, у очи рекла Змају да „једно мисли, друго пева, а треће ради“. Име Ружино забележено је на разне начине. По протоколу венчања она се зове Еуфросина; отуда је у посмртној листи названа Јевросима, а отуда је код Калића добила име Розина, и тако су је звали док је била девојка. После су то име посрбили назвавши је Ружом. Кажу да су је слушкиње називале „госпођица Рожа“, а Л. Костић променио то мађарско име на српско „Ружа.“

Ружа се родила 22 септембра 1842 године; на њеном надгробном споменику у Панчеву пише нетачно 1844 година. Да је учила школе, то је свакако сигурно; кад, где, какве и колико времена, не можемо рећи. Ми, даље, не знамо ни њено об-

разовање уопште, умну способност, знање језика, музикалност, рукопис итд. Морала је знати мађарски, бар доцније, кад је са Змајем живела годинама у Пешти, а ваљда и нешто немачки. Да је волела читати сведочи Ђулић увелак XIX, у којем се помиње некаква њој „драга књига.” Најзад, јамачно се и сама интересовала књижевношћу, нарочито доцније, уз мужа. Она је имала у Пешти и једну пријатељицу која је радила на књижевности; то је Марија Лебедева, преводилац познатог романа Гончарова *Један обичан дођађај* (штампано 1872). Госпођа Лебедева живела је у Пешти 1869 године — то знамо — а вероватно и раније. О Ружином детињству и девојаштву знамо само то да је она становала с братом у Новом Саду, и то у кући Мите Нешковића, како прича Калић; да је са својим другарицама и друговима играла у дечјим представама, које су у тој кући приређивали Калић и други.

Врло лепа није била, али је имала извесне лепоте; ипак, Ђорђе Поповић је назива „лепом” — до душе у једној нарочитој слици — а А. Хацић „бајном”. На познатој слици где су насликани Ружа и Змај „из прве године брачног им живота”, Змај стојећи она седећи, и где Змајева рука старински грациозно почива на њеном рамену; на тој слици Ружа има лепо широко чело, велике очи, танке усне, ведро лице и питомо, врло интелигентно, замишљено и мало као преплашено; доста је слаба и нежна, што можда више пада у очи због широких рукава и кринолина, које је имала на себи. Како је једанпут речено, она је „извесно” била „жена занимљива изнад равнодушних.” По једном

казивању које је такође познато у литератури, она је била мала и црна. По Калићу, „Розина беше девојана српска, у лицу црне масти, жаркастих обрза, ситних костију, малена раста, али живих црних очију и с вечитим осмејком на танким и као рубин црвеним уснама.” Да је била мала, сведочи и сам Змај. „Малена си”, каже јој он у Ђулићу XXII. „Имам песме ако немам злата, песме бисер драгој око врата, *ситне, мале, нек јој боље лице*”, каже у Ђулићу XXXIV. Ст. В. Поповић каже да је она имала „дубоке, миле и светле очи.” Што се карактера и нарави њене тиче, Ружа је имала „анђеоску нарав”, каже И. Огњановић; била је „благе нарави и смерна понашања”, сведочи Калић; „имала је нешто особитога у себи и на себи, чиме је задобила сваког који би с њом неколико пута био у разговору”, прича М. Нешковић, и нарочито истиче „њезину живу разговорност, вечити осмејак око усана, и особиту окретност.” Она је такође имала извесне сентименталности. Ђулић LIV показује је у једном таквом расположењу. „Знаш ли, драги, онај санак...”, казује она ту у једном љубавном, песничком и сентименталном заносу.

Змај се заљубио у Ружу 1861 године, каже А. Хацић. Она је била Новосађанка а Змај живео у Новом Саду. Али како су се познали? По Ђулићу II (Мрачни, кратки дани) изгледа да је Ружа долазила у Змајеву(?) кућу као другарица Змајеве сестре, — она би била „то румено чедо, мелем наших рана” које се у Ђулићу помиње — и тад се Змај у њу заљубио. Тако каже и Ст. В. Поповић: „Отац и мајка (песникови) бораве вечити санак и сестра се повија по болној постељи; у

тим мрачним, кратким данима суморне јесени јавља се другарица сестре му, то румено чедо, мелем наших рана..." Тако и А. Хаџић: „1861 године очара га (Змаја)... Ружица Личанинова... бајна другарица болне му сестре, то румено чедо, мелем наших рана..." Тако је и било. Само није у питању рођена сестра Змајева него једна сестра од тетке. То је Пава, сестра Мите Нешковића књижевника а кћи Петра Нешковића адвоката и Катарине Нешковић која је рођена сестра Змајева оца. Пава је била болесна и Ружа је њу дворила. „Једном се разболи Митина сестра Пава, коју је Личанинова Розина као сестру дворила, не одмичући се од постеље болесничине... Тако је Ружу Змај код болне сестре своје затицао, те му то милосрђе Ружино запали срце".*)

И ако добро васпитан и одрастао у господској кући, Змај је, изгледа, у младости био стидљив у опхођењу, мало „дивљак." У једном писму Г. Ј. Максимовићу из 1899, говорећи о једном младом човеку кога је позвао да га чешће походи, Змај каже да се нада да ће му тај доћи, али додаје: „ако није какав дивљак као што сам, на пример, ја био у његовим садањим годинама." Како ли је тај „дивљак" изгледао тада у својем првом познанству с Ружом?... Поред небивања, Змај је имао и нешто друго што је теретило те прве часове познанства. Кроз Ђулиће, а нарочито кроз прве, помињу се једнако неки „јадн" Змајеви, нека „туга" велика, „страшни часи", „стари боли"; ти су јадн

*) Наведено у В. Ситајић, Новосадске биографије II, 1937, 213.

лично његови, и он их је искусио и стекао пре женидбе; она — Ружа — га је излечила од њих; тако излази по песмама. Да су они давнашњи, из времена пре него што се познао с Ружом, сведочи нарочито песма *Побри С. В. Каћанском* где се каже: „Јади су, брале, плашљиве птице, *нико их не зна боље неј ја*”; песма је, то знамо, испевана 6 маја 1857. То, како се даље види из *Ђулића*, не изгледају љубавни јади, нека ранија љубав Змајева која би као оставила ране и дубок траг, него више некакав грех његов, нешто што би он имао на души, чега се он скоро стидео у њеном присуству (вероватно је он ту претеривао). „Не дај мени своје руке, малена си, невина си”, каже он једанпут (XXII), баш кад те своје јаде изражава; он тиме оштро повлачи разлику између себе и ње. Какви су то јади, животописци Змајеви нису нам рекли; главно је да су постојали, и да их је Змај јако осећао у време свога познанства са Ружом и даље. Како је ишла веридба Змајева, какве су материјалне околности биле за брак, колики је мираз напр. Ружин био, не знамо. Свакако, новац при томе није играо нарочиту улогу. Како каже Миша Димитријевић: „ово је (била) права песничка женидба,... по срцу, по љубави.” Тако изгледа и по *Ђулићу* XL: „*Хоће да се и насмеју што ка теби нема злата.*” По једној изјави Ружине матере коју је она учинила 6 августа 1861 пред новосадским магистратом, она је остала по смрти свога мужа „у сиротињи, без икаква имања”; значи да на Ружи док-ста није било „злата” кад се удавала.

Ст. В. Поповић јавља да су Змај и Ружа били верени о стогодишњици Саве Текелије, која је била

прослављена 17 августа 1861. То није тачно. Упознавши се с Ружом код своје кузине Паве, у јесен 1861 како излази по песми („Мрачни кратки дани, суморно јесење“), Змај се брзо заљубио у њу. Петога децембра исте године он јој је написао једно писмо у којем јој је изјавио љубав и тражио одговор. „Ви ћете можда ово писмо госпођици сестри и госпођи матери показати“, писао је он, „али само немојте пре док ми, без ичијег савета, из свог срца, искрено српски, на ово писмо не одговорите“. Писмо је отворено, уз то је нежно и духовито. Ружа је одговорила сасвим кратко. Не питајући матер она је примила с одобравањем изјаву љубави. У њеном одговору види се такође духовитост као и такт. Тако је њихова љубав ишла ка веридби. Ово је било о Божићу; тако прича Ђулић LXIV (Божић, Божић, мио данак), где се слика фамилиарна сцена о Божићу, при обреду сечења колача, и где су њих двоје присуствовали. Венчање је било на св. Саву, 14 јануара 1862, у Новом Саду. Ружи је било тада 17 година а Змају 28. Венчани кум био је Јован Ђорђевић, стари сват Јаша Игњатовић, девер — како саопштава Ђорђе Поповић у једном писму — млади „Чакра“. Нешколовани и неозбиљни а врло активни Емил Чакра, који је већ тада био песник, путописац и уредник једног књижевног часописа, био је у добрим односима са Змајем у то време (доцније се посвађао с њим); он је издао његов превод *Витеза Јована* 1860 године. Свадба је била врло весела; сви су пријатељи Змајеви били ту, и Милетић, Јован Андрејевић, Ђорђе Поповић и други; *Даница* је у првом наредном броју донела једну симпатичну белешку о свадби (ту се

Ружа назива „лепом госпођицом“). Само је — како се каже у увеоку XXXIX (Вратисмо се спред олтара) — тога дана „пљуштала киша“ и „небо плакало“; кажу да се и кумовска свећа скрхала.

После свадбе, Змај и Ружа остадоше у Новом Саду и провелише годину и више у њему; кад 18 априла 1863 Змај би изабран за надзорника Текелијанума, они одоше у Пешту. Још у Новом Саду, 23 октобра 1862, родио им се син Мирко. Он је — како М. Нешковић изрично каже — назван по црногорском војводи Мирку Петровићу, јунаку с Грахова, који је у то доба био изузетно чувен и поштован у Војеводини. Грахов Лаз Каћанскога у ствари је похвала овоме војводи; у приповеци Ст. В. Поповића *На пролеће* јасно се види колико је омладина ценила војводу („дика свију нас“, „јунак на дику и понос васколиког Српства“); и т. д. Змај је уживао у сину; он је гледао у њему будућег Краљевића Марка (ђулић LXIX). Ружа још више. Њој је било мило кад је осетила да ће га родити (ђулић LXVI); она је то веома желела (ђулић LXVIII: Та желела си сина); она је стално бдила над њим и није давала да јој га муж пробуди: „Само, само неправо ти кад пробудим сина“, пева јој он у ђулићу LXIX.

Змај је вероватно писао *Ђулиће* при првом познанству с Ружом, и даље као вереник и као срећан муж, у „меденим месецима“; у том времену и мало даље сигурно их је већину написао; то је све могло бити од јесени 1861 до пролећа 1862. Доцније, кад му се родио син (крај 1862), он је попунио збирку са још два три ђулића; то су они последњи. Даље их није писао, свакако; у њима се

не помиње ни једно дете песниково после Мирка; напротив, у Ђулићу LXIII изрично се каже — то Ружа пева своме сину —: „Твој бабајко другог чеда нема.”

Али је Змај почео штампати своје *Ђулиће* тек после венчања. У *Јавору*, који је он основао почетком 1862 и био му први уредник, он је штампao три Ђулића у броју од 25 јануара, десет дана по венчању, и то су први штампани *Ђулићи*.*) После их је у фебруару штампао још неколико, и одмах (15 фебруар и 25 март) дао објаву да ће издати целу књигу, — „на лепој артији” — у којој ће бити „једно стотинак па и више оваквих песама.” Књига ће — додаје он — „под штампу... тако по Ускрсу..., како би око Духова изаћи могла.” Књига, међутим, није изишла у обећаном року, а ни те ни идуће године, него тек 1864. Она је штампана врло лепо и чисто, с пријатним старинским словима; свака песма почиње страну; а насловни лист гласи само: „Ђулићи од Ј.Ј.”. Змај, који се на својим ранијим књигама (*Толдија*, *Демон*) потписивао целим именом, овде је ставио само иницијале, дискретно, како одговара књизи сасвим интимних стихова. Дискретност се осећа и иначе. Песме LXVI напр. нема у њој. То је она где му се жена исповеда да осећа „испод срца нешто живо” — мотив неделикатан, и ако у песми има доста духа: можда је то разлог изостављања. Доц-

*) То су XVII — „И молио сам очи” —; XVI — „А што ће моје песме” (у доцнијим издањима *А на шпо...*) —; и још један који почиње „Тија је поноћ света”, и који није ушао у *Ђулиће* 1864, нити у које било друго доцније издање. Као овај последњи, тако и Ђулић „У одаји свећа гори”, штампан је у *Јавору* 5 фебруара 1862 и никад више доцније у збиркама.

није, прештампавајући *Ђулиће*, Змај је унео и неколико нових (59 их је у првој збирци, 71 доцније); тад је по нешто и мењао у тексту ранијих песама.

*

* *

Као и цела поезија Змајева, *Ђулићи* имају извесних мана. На првом месту то су елизије: „требат“, „љубит“, „како ј“, „раставили ј“, „на срцу ти с“, „дај да т читам“. То су ствари које данас вређају и неписмене; онда, међутим, оне су биле допуштене, сматране као правило. Змају је тако природно изгледало да се сме служити елизијама, и то неограничено, да их је каткад употребљавао и онде где је могао да их избегне. Поправљајући своје *Ђулиће*, он је уносио елизије и тамо где их преобитно није било. У *Ђулићу* LIII, у првом издању (1864), стоји: „кад се *трѣнеш*, Видовдан ће“, а у последњем (1899) „кад с' пробудиш, Видовдан ће“. У *Увеецима* — да и њих овде поменемо, пошто се на ове погрешке нећемо више враћати — такође има елизија: „кад'јоница“! Има, даље, и испадања из ритма, музички неправилних стихова. Код оне познате песме:

Љуби мене, љубованко,
Нећеш се кајати,
Јер ће моја силна љубав
Вечно трајати.

неки су замерали стиху: „нећеш се кајати“, где су видели прозаичност, и нашли да он „звони као какав прозаични предлог или погодба“. Ја држим да ту нема прозе, да ту није питање о испадању

из поетичног стила у прозаични, него је сва грешка у ритму, у том што је тај инкриминисани стих за један слог дужи него што би требало, и то сасвим незгодно дужи, тако да квари и ритам и акценат. Да је он правилно скраћен; да напр. — ја овим не предлажем никакву стварну корекцију, и молим за извињење што је уопште наводим као пример, — стихови гласе:

Љуби мене, љубованко,
Не'ш се кајати,
Јер не моја силна љубав
Вечно трајати,

песма би било ритмично беспрекорна — остављамо на страну замерке које се могу учинити мојој „поправци” — и нико јој — верујте — не би пребацивао прозаичност. Има, затим, незгодне употребе речи: „Ја је сматрам” уместо: „Ја је посматрам” (LXV). Или, да опет поменемо *Увеоке*, једна песма тамо почиње сасвим непоетичним речима: — „Окер, кармин, ултрамарин” (LIII)! Има, уз то, и других „месничких слобода”, напр. понављање ради стиха и ритма („и ја онда, и ја онда, и ја онда сиђох с ума”; увелак XXIV), што је одавно примећено. Напоследку, читаоцу који је обавештен о Змајевом држању у рату 1876, не може бити пријатно кад нађе његово хвастање како ће, кад дође време, погинути за слободу (ђулићи XIX, LXIX).*) Али, наравно, ово нису искључиве погрешке, Ђулића него опште погрешке Змајеве поезије, и, шта више,

*) О Змајеву држању у рату 1876 почело се у новије време писати нешто мало (врло мало). Потребно би било ту ствар потпуно расветлити.

поезије његова времена. Додајмо, правде ради, да су слизије и песничке слободе знатно ређе у *Ђулићима* и *Увесцима* него у неким другим Змајевим песмама. Најзад, ни грешке о којима говоримо нису такве да кваре битну лепоту *Ђулића*.

Речено је да у *Ђулићима* има много духа. И има га. Пуно их је у којима је мисао исказана духовито, с нарочитом финоћом, с грацијом, с лепом поетском идејом. Нарочито је пријатно кад на свршетку песме дође најлепши мотив, деликатан и ингенниозан — ни мало баналан — обрт мисли који вас пријатно изненади, загреје, осветли целу песму одједанпут и повећа јој драж уопште; читалац се ту насмеши од задовољства. Таква је уводна песма *Разговор са срцем*; такви су ђулићи XVIII (И молио сам очи), XXXVIII (Нагиздаћу те, душо), LI (Ој, ви, дани, нисте дани), и многи други. Ту су, даље, сви они у којима се говори о његовим песмама: XI (Ај, пусти ме да одлетим), LVIII (Кад заруди зора). LXXI (Питаћеш ме, моје чедо), који је и последњи и који врло лепо завршава серију. Ту су, најзад, и они многи који су испевани „на народну”; који — то је једанпут примећено — као да су ван серије, као да нису љубавне изјаве Ружи него изјаве „онако”, узгред, независно од ње а створене у једном лепом љубавном расположењу. То су напр.: VII (Месечина ал’ месеца нема), XXX (Да је мени шевче ил’ голупче), XXXIV (Имам песме ако немам злата), XLV (Црна ноћи, ласно ти је проћи) и др. Неки су од ових беспрекорни, и као мисао и као стих; тако, често, и други које смо поменули.

Али, поред духа, има у *Ђулићима* и много

осећања. То, наравно, није ништа ново што кажем; то су скоро сви рекли пре мене, и врло их је мало било који су то порицали. А како и не би било осећања у *Ђулићима* кад су они у ствари скоро дневник једног заљубљеног песника! Ту су дан по дан бележене све емоције, лепе и нежне, једног срећног љубавника и мужа, који уз то зна да их изрази. Сваки моменат своје среће Змај је употребио да из њега „извуче” по једну песму. Кад гледате *Ђулиће* као целину, — не само лепе песме у њима, сваку за се — ви ћете доиста наћи све етапе једне срећне љубавне страсти, целу еволуцију њену. Ту су сва осећања, од првог које се рађа при самом познанству љубавника, па даље, преко сумње да ли је љубавник вредан своје драге, преко његових љубавних изјава њој, снова о њој, уживања, миловања, па до обожавања, блаженства, екстазе, и до потпуне среће кад се први син роди. И материјалне околности су ту -- ја не кажем да је то нарочито лепо, него хоћу само да напоменем у којој мери *Ђулићи* имају карактер једног љубавног дневника, — околности које прате опевану срећу. То су оне баналне кад љубавници на прозору, ноћу, гледају звезде, или кад он њој донесе прву љубичицу; или друге, индиферентније, кад заједно путују жељезницом (LII: Путујемо, воз нам лети); као и оне фамилијарне: светковање Божића, разна „шалајска” расположења („ћеф ми дође, нацијем се, па пред тобом дубим”). Све је искрен дневник, све дневник среће, „све милина, месечина”, како се у једном *Ђулићу* и каже.

Наравно, — као што излази већ из онога што смо раније рекли — љубавна страст је у том днев-

нику сасвим питома, без ичег романтично жестоког, и од које не треба тражити много, ни нарочито високо. Змај је само заљубљен човек, просто и искрено заљубљен. Он није — то је раније примећено — описао ни лепоту своје драге. Како сам каже (XXVI), он није ни хтео да је опише; он даје једно објашњење томе, али које је више један лепо стилизован песнички изговор — у исто доба и омладински по карактеру — него право оправдање. Он не описује ни њена душевна расположења; он се задовољава само тим да своја расположења опише.

У тим *Ђулићима* у којима је нарочито осећај изражен, има, наравно, слабијих и јачих; „ђулићи, ђулићи, слабији и јачи“, казао је сам Змај за њих. Али их има изванредно добрих.

Узмите онај: „Мрачни, кратки дани“ (II). Није могуће, што се једанпут рекло, да лепота његова долази скоро искључиво од познатог рефрена „Ој пелен, пеленче“; све је у њему лепо. Атмосфера је лепа, одмах на почетку: јесен, болест сестре, „суморно вече“; слика врло проста али потпуна. Цела прва китица песме посвећена је тој слици, и рефрен „Ој пелен пеленче“ први пут долази, још тајанствен; не зна се која ће му се важност дати; само је дошао као први наговештај, још сасвим неодређен. Затим, друга слика, и којој је опет посвећена засебна китица (свака китица са истим бројем стихова и истим рефреном на крају); ту је сад она, сестрина другарица, сва ведро, у атмосфери која је потпуни контраст првој. Рефрен није више неодређено казан, него упућен њој: „Знаш ли ону песму: Ој пелен пеленче?“ То сад наговештава и контраст

између ње и тога „пелен“-расположења, које је тако далеко од ње! Али се још не каже коме припада то горко осећање. Трећа китица: он се јавља; ту је његова љубав према њој; он би хтео и да је каже, управо да то његова сестра њој каже („реци твојој друзи“, моли је он), али, сећајући се својих старих јада, које му је зазорно и поменути — видети оно што смо раније говорили — одмах се прекида, зауставља, не сме да доврши („Ох, не реци, ћути“). Ипак, не формулише ни то јаде; ствар као да му је још нејасна:

Не знам ни сам шта је
Што ми душу мути,

али је нама јасно да њему припадају она страшна злослутна осећања која рефрен труби кроз целу песму:

Ја знам ону песму:
Ој пелен псленче!

У четвртој, последњој китици, мотив који је у претходној само наговештен долази одједанпут до израза. Најпре је поновна молба сестри, али лепша, нежнија:

Ој, загрли, сестро,
Своју верну другу
Па јој реци, реци...

(Запазите ово „загрли“ које није просто „реци“ из пређашње строфе, и ово понављање последње речи које је као неко тражење бољег израза, шта да јој каже). Али одмах долази оно исто уздржавање које је и у ранијем моменту било, само је сад оно дефинитивно, категорично, и јадни његови добијају

јасну формулу; он сад сме да каже да их има; он казује тиме и сав понор који раздваја њу од њега. Он то све казује бујно, у налету, у све јачим стиховима, у искиданим ставовима који су сви ипак једна лепа периодична реченица, и сад тек референ добија своје право место и пуну снагу:

Ој, не реци, ћути —
 Боље је нег не зна,
 Нека и не слути —
 Што да чује јаде
 Кад разумет неће? —
 Тужна је то песма:
 „Ој пелен пеленче!“

Друге песме које такође изражавају контраст између његових „јада“ и њене чистоте, тако су исто лепе. Ђулић III, на пример. Ситуација је још више наглашена:

Мој је живот тужан пустињна грдна,
 Моје ломне груди порушена црква...;

опис иде и даље: све је пустош, „гроб“, „цвеће увело“, „тице побегле“, „само још у цркви мали жижак тиња.“ Сад међутим, она долази; она треба, сва ведрa, чиста и невина, да уђе у живот његов, и он онда зажали, очајно зажали:

Куд ћеш, момо, куд ћеш у пустињу ову?

Опис се сад враћа на све моменте раније казане: за њу су, каже се ту, „тице“, „цвеће“, не „гробље“ и „порушена црква“; паралелизам прве и друге строфе добро се одржава. У трећој и последњој строфи („Ал' кад си већ дошла у ову самоћу“), паралелизам иде и даље („жижак“), али што је

главно то је осећај. Од почетка песме, иде осећај туге и резигнације али на крају добија свој коначни облик. Кад је она већ дошла, он, песник, допушта јој само да уреже име на гробној плочи, и ништа више; све би друго било несрећа за њу. Нек жи-
жак гори,

А ти беж' ил' лети, ако имаш крила,
Забораи да си икад овде била.

Идућа песма (IV, И ти си храбра била) у вези је с пређашњом; паралелизам је сад између песме и песме, не више између строфа једне песме. Она је дошла у ону пустош, записала име на „каму” или плочи, како јој је речено у прошлој песми. Тада је одједанпут скинута уклетва са несрећнога места, црква се дигла ту, изникло цвеће, „дочаране” су тице; сви жалосни моменти пређашње песме променили су се у ведре и веселе: то је од прилике ефекат њена доласка у његов живот. Ове су две песме диптих, целина заједно. Оне обе казују његове јаде и њен благотворни утицај. Како је још и обликом стиха изражен тај контраст између ње и њега! Прва је песма у дугом, достојанственом александринцу, какав одговара тузи (Мој је живот тужан пустолина грдна), а друга у кратким, одсечним и звучним стиховима, — у јамбу према пређашњем трохеју, с мушким сликом, — који су као труба која оглашава победу:

И ти си храбра била.
Ох, довео те Бог...

Овај мотив — његови јади и она — наставља се и даље кроз Ђулиће. Тако VI (Мислић' на те)

говори о његовим жељама које су страшне („не познајеш јаде њине”) и које она чини лепим („а златне су: ти их златиш; теби лете: ти их вратиш”). Тако и VIII („Пола срце, пола камен”); то је он био пола срце пола камен, па је она начинила да он сав гори и лети високо. Тако донекле и XIV (Љубим ли те), који је врло леп. Тако најзад и XXII и XXIII, на које сад прелазимо.

„Видиш, сад сам дош’о к теби” (XXII) и „Та не бој се, није тако” (XXIII) опет су две песме које чине целину као и две раније (III и IV), само су може бити још јаче. Оне су и отвореније, казују непосредно. Ако су прве две казане више у фигури, у алегорији, ове две су чист израз, без устручавања. Прве две дају утисак да су више његов унутрашњи разговор са самим собом; ове две изгледају као стварни разговор његов с њом. Оне као да су из доба првог познанства; ове из доба кад је брак био већ може бити стварност, а његови се „стари јади” опет јавили, тек сад озбиљно. „Видиш, сад сам дош’о к теби,” каже јој он (XXII), али је дошао сав суморан, отрован; грижа савести почиње, и он њој признаје да је ње недостојан:

Не дај мени своје руке; —
Куд ћеш у мрак срцем голим?
Окрени се, стегни срце,
Забрав’ ме, ја те молим.

Па даље описује своје страшне јаде, сумње, бол, и све то у врло енергичној дикцији, а на крају само један врло дискретан наговештај о њој, шта би то за њу значило, колико би то јада њој дало:

А ти, душо, безазленко —
Ох, сачувај, благи Боже!

Друга песма (XXIII) значи повратак у ведрину:

Та не бој се, није тако,
Облачак је само био...

У њој је, у осталом, више духа но осећања.

Исти мотив иде и даље. Ђулић XXXVI говори опет о нечем што њој прети: „то су моји стари боли, јадовања стара.” Тако и LVI; тако можда још који. Само, што смо ближе свршетку Ђулића, тог је мотива све мање. „Стари боли” песникови били су најачи у почетку; доцније, његова драга их је ублажавала све више. То се и каже тамо, и то просто и искрено; видети нпр. XXIX:

Дај ми руку да је видим...
Ова рука, ова мила
Кол’ко је већ красна цвела
У мој живот посадила!

Тако су се ти „боли” све више губили, док нису потпуно ишчезли. Тамна атмосфера с којом почињу први Ђулићи вебри се стално од песме до песме, у колико се иде више у напредак, па је на свршетку нестане сасвим. „Сад нигде нема таме”, каже песник у једном од последњих Ђулића (LXVIII). То баш каже у моменту кад му се син родно („Та желела си сина, ето га имаш сада”), и кад је његово блаженство на врхунцу.

Оставимо ове песме јада и бола, и обрнимо се песмама среће и блаженства. У тој групи има такође изванредних песама (каткад само по неки мотив који је леп). Узмите оне где песник казује општу срећу, универсално блаженство и ведрину до које га је довела његова лична срећа, одушевљење за све, љубав према свему. „Ала је леп овај

свет” (XVLII) лепа је песма у целини. Леп је почетак у Ђулићу XLI, као мисао ако не као слик:

А нашто моје песме?
Зар оне требају
Кад око мене сами
Пољупци певају?

Или крај у Ђулићу XLVII, где он, у оптимизму заљубљеног човека, поздравља песмом све своје колеге у љубави: „Поздрави ми славље и голубе, и сва срца што се силно љубе.” Или стих у Ђулићу XV: „Та ја досад нисам пев’о!”, којим хоће да каже да ни његова поезија досад није била ништа; тек сад она настаје, у овој срећи.

Друге, које казују похвалу њој, или њој љубавну изјаву, или његово осећање среће што је с њом, такође су лепе. „Кажи ми, кажи” (XVII) једна је од тих, позната као лепа. „Свет ће читат’ песме моје” (XXVII) има и лепу мисао и извесну речитост, периодичну фразу, ритам. „Село је сунце” (LV) лепо је као слика; на крају духовита реч. Сличне су и XLIV, LIX, LX.

После долазе песме у којима је осећај попет за један ступањ више, до екстазе, до егзалтовања, идеализације. Таква је: „Срца стрепе кашто” (XLVI); у њој, као и иначе, меша се дух с осећајем, али је осећај одиста висок. Овде би дошла и L: „А молиш ли се свете.” Њој је замерено једанпут да се мисао у њој не држи логично; мени се, међутим, чини обратном. Мисао је ова: кад један моли, то није молитва Богу; она то постаје тек кад се двоје (заљубљених, наравно) моле заједно; само је тада молитва права и пуна; занесен својом сре-

ћом, песник овде приписује љубави више но што се обично чини. Пред таквом молитвом, и само пред њом, отварају се двери неба — други, незаљубљени, и не виде небо — и она иде право горе. Ћу носи љубав, која је „прва кћи божја“, и Бог је радо прима „од кћери премиле.“ Песма је, до душе, сва у оном што се зове *soncetti*, али свог смисла има. После долазе две врло лепе песме (XXXII, XXXIII): „Смиљ’о сам те, а ти пуна цвећа“ и „Тихо ноћи.“ Тешко је рећи која је од њих дееју лепша. Обе су истог рода: лепе и као слика, не само као осећај. Све је етерично у њима, прозрачно, прозирно, ваздушасто; да ме не мрзи говорити „поетски“, ја бих рекао да је све као „невидљиви прах којим су носута крила лептирова“; све је у најнежнијим цртама, донста. У првој има и духа; у другој, није рђаво обратити пажњу већ на почетне стихове:

Тихо ноћи,
Моје сунце спава.

„Сунце“ је обичан назив за драгу, али овде он лепо долази и као контраст с речју „ноћ.“ Код ове песме, међутим — мени је жао што ћу може бити покварити утисак њен кад ову примедбу учиним — има и нешто што ме буни. Одмах иза наведених стихова долазе ови:

За главом јој
Од бисера грана.

„Од бисера грана“, чини ми се, у народним је песмама знак смрти, обележје мртваца. Кад Мерима, слутећи Омерову смрт, истрчи на сокак, она

„види грану ситнога бисера”; пита „чија ли је грана од бисера?” и добија одговор: „то је грана младога Омера”, који је умро и кога баш тад проносе (Вук I, 343). Наравно, Змај је, не слутећи ово значење, употребио овај израз као поетичан, и према значењу које он има у познатој песми: „Одби се бисер љрана.”

Сасвим је различна од ових етеричних песама она: „Знаш ли, драга, онај санак” (LIV), коју смо и у ранијем одељку помињали; то је скоро обећењачка, ђаволаста и мушка песма. Драга се нешто распричала, ударила у нека пријатна сећања и књижевно-сентиментални тон:

Знаш ли, драги, онај санак
Што се зими расцветао;
Знаш ли, драги, онај данак
Што је дивно мирисао?

А њен драги, коме је — како би Вук може бити рекао — „приспјело љубити је”, одговара сасвим стварно (опазити да је његов одговор у мушким сликовима, супротно њеним женским):

Не знам, драга, онај санак,
Сенати се немам кад;
Не знам, јање, онај данак,
Само љубит' знам ја сад.

Донекле уз ову песму пристаје и она иначе нејасна: „Хоће да се и насмеју” (XL). „Сви заљубљени имају свој језик и свој поетски начин изражавања”, речено је поводом ње, кад се тражио смисао изразу у њој: „тајни бисер што га носиш око врата.” Смисао доиста није јасан (пољупци, шта ли?). Они који су добро познавали и Змаја лично и

његове *Ђулиће*, и који су, ако сами нису разумели израз, могли питати песника, нису нам то разјаснили. У свом чланку о Змају, Ст. В. Поповић само наводи односне стихове а не даје им објашњења. Он их наводи и у својој приповетци *На пролеће*, опет без коментара.

Завршићу ову анализу са песмом „Јесен била жалостива” (LVII). Ову песму треба читати заједно с једном ван *Ђулића*, а ранијом: *Јесење вече*. Неколико година пре своје женидбе а кад га је већ понела воља за тим, Змај је певао (с пуно елизија, у осталом):

Цвече вене, цвече пада...

Јесен; „и сунце је охладнело”, само се види од њега „хладна светлост на мом столу.”

И те неста, тмурно вече,
Ја у соби сам,
Ах, како је самовати
То већ давно знам!

Самоћа и беда: свећа слабо и тужно гори; сета га ухватила; он почиње да пише песму али му не иде од руке. У једанпут нова и ведрија мисао:

Но можда ће друкче бити
Ако дочекам:
У тој истој можда соби
Нећу бити сам,

него са женом и дететом:

Ја ћу љуби песму читат
Што је пишем сад:
Слатко ћемо смејати се
На садањи јад...

Тако је у тој старој песми (*Јесење вече*).

Сад, у новој (ђулић LVII), исти се мотиви препевају, само у ведријем тону, у *дуру* не у *молу*, и песма постаје врло лепа, као осећај и као слика. Много јој од лепоте позајмљује баш то што се држи пређашње песме, што прекраја њене мотиве и стихове и чини јој симетричан контраст. Ево:

Јесен била жалостива —
Сачувај те Бог! —
Седи ближе, љубо моја,
Близу срца мог.

Сад долази сећање на негдашње жалости и враћање на мотиве пређашње песме, шта више и на стихове њене:

Мала соба ка сред гроба,
Ја у соби сам,
А како је самовати
То још добро знам.

Затим долази поново опис жалости („мала свећа горела је тужно, жалосно”) и наде; па сан, „варљиви сан” о лепшем животу мужа и оца („младу жену уз колевку”). Најзад, радост што се тај сан остварио:

Дај да т' читам ону песму
Што је писах тад,
Па да с' слатко насмејемо
На тадашњи јад.

(Приметити да је *цела* строфа узета из пређашње песме, само прекројена према новим околностима). Сасвим неочекивано, жена неће да се насмеје, али — што треба да је још више срећа — син се о-

смехне у колевци. Онда, пун занос, потпун осећај блаженства:

Има л' слађе што на свету
Од осмеха тог?
Приближи се, љубо моја,
Баш до срца мог.

II. — In morte di Laura

Десет година је протекло од Змајева венчања. Рекли смо да је на сам дан венчања „кишпа пљуштала” и „небо плакало.” Змај је то сам касније сматрао као рђав знак; у увеоку XXXIX, помињући то, он каже: „онда нисам ни помишља’о на што ли то слутити.” Од тад су доиста и несреће почеле „пљуштати” на његову главу. Стала су умирати његова деца. Мирко, први син његов, умро је 1 маја 1865. *Туђа материна за првенцем* (Друга Певанија), коју је Змај написао те године поводом туђе једне жалости, обухватила је и његову жалост. „Ово сам — каже он у примедби код те песме — помогао упесмити једној мајци у тузи за првенцем њеним — и мојим.” Тијана се родила у првој половини октобра 1863, али пре-времено, „пет недеља раније”, како сам Змај у једном писму каже; била је — како ми је причао А. Хаџић — изузетно мала, „као лутка”, те је унапред била осуђена на врло скору смрт. Сава се родио на св. Саву 1865, али је, како излази по другом Змајевом писму, умро недељу дана доцније. Биографи Змајеви не помињу а Змај у увеоку XXIV каже да је имао и сина Југа; мора бити да је и овај умро брзо по рођењу кад га

биографи нису ни запамтили; ја се сећам како је А. Хаџић био изненађен кад сам му поменуо то име. Све су се те породичне несреће догодиле за десет година по венчању. Али несреће нису престале да се нижу ни доцније.

С јесени 1871, управо крајем септембра, Змај се настанио у Панчеву. Настанио се као лекар; а ако некадашњи правник, Змај је изучио медицину за време свога боравка у Пешти (1863—1870), и постао лекар. Он, је, до душе, хтео да почне лекарску праксу у Новом Саду, и тамо се и повратио по доласку из Пеште, али ту не доби службу. „К својима дође и своји га не примише”, — тако на једном месту Ј. Бошковић објашњава Змајев случај с Новим Садам у 1870 години. Панчевци су добро дочекали Змаја; у „Опроштају” (Панчевац, 1872, бр. 62 од 6 августа) Змај истиче како је од њих „увек пријатељски предусретан био” и како при растанку с њима носи „леп спомен њиховог својског према мени понашања.” То му је сигурно било добро дошло, пошто је иначе средина у коју је ушао била сасвим нова за њега; он дотле није живео у тој вароши. Он је Панчевце и задужио. У Панчеву је, још од старих Ђурковићевих времена, постојало српско црквено певачко друштво, чувено у оно доба и којем је једно време био хоровађа Даворин Јенко; оно је суделовало на великим светковинама Војводине, на омладинским скупштинама у Бечкереку 1868 и Новом Саду 1870. Змај је за то друштво написао химну *Појмо Боју*. Како је она штампана 1871, он ју је морао написати или те године по доласку у Панчево, или годину дана раније, приликом омладинске скупшти-

не у Новом Саду, где је он тада живео. Змај је одмах ушао у јавни живот вароши у којој се на-
станио; 19 марта 1872 он је изабран за члана
Школског одбора. Иначе, живот његов као про-
винциалног лекара, уз то почетника, није сигурно
био сјајан.

Неколико месеца по доласку, Ружа је родила
Смиљку, последње дете, које је морала нарочито
волети, и које је Змај с нарочитом нежношћу по-
мињао у више ђулића увелака (в. IX, XXIII, XXIV).
У једном од првих (II, Болна лежи а нас вара
нада) Ружа, болесна, — док је Змај теши лепим
плановима шта ће радити кад она оздрави, — ка-
же: „Ти ћеш носит' Смиљку.” У последњем (LXIX,
Нешто си рећи хтела) Ружине последње мисли биле
су о Смиљки, којој је „видела кратки век.” Смиљка
је доиста била кратког века, и умрла је не дуго
после матере, у Футогу, 22 јануара 1874. Она је
рођена између 26 фебруара и 2 марта 1872, којег
ју је дана крстио стари кум Змајев Јован Ђорђе-
вић, како сам каже у белешкама о свом животу.
Њена ће смрт бити нова несрећа за Змаја, али је
пре ње дошла друга, страшнија.

У Панчеву, а можда још у Новом Саду, Ружа
је почела боловати. „Ти си већем бледа била,...
ти си већем била болна”, каже јој он (увелак XIV);
„баш бејасмо код Дунава”, прецизује он даље где
је то било, и кад од прилике. М. Нешковић, који
ју је после видео, прича како је она била болесна
смртно. „Свега је било, каже он, на њој нестало.
Само јој је ваљда и до потоњег смртног часа леб-
део на уснама онај неусиљени, питоми осмејак.” Он
не каже од чега је она била болесна, али веро-

ватно од сушице, судећи по свему. Она је дуго боловала, у болести је и последње дете родила, и два пуна месеца после тога порођаја, 29 априла, умрла је у својој тридесетој години. Посмртна листа њена, штампана у *Панчевцу*, врло је проста: „Јављам пријатељима и познаницима — гласи она — да сам данас, 29 априла, после другог јој боловања, изгубио верну љубу Јевросим — Ружу, рођ. Личанин. У Панчеву 29 априла 1872. Др. Јован Јовановић.” Ружа је сахрањена на панчевачком гробљу. Данас тамо стоји једна велика пирамида од црног гранита, на којој су поред осталог записана четири стиха;*) уз споменик је и дрвени крст са именом и даком смрти („Јевросима Ружа Змаја Јована Јовановића, † 29. IV. 1872”). На пратњи су бесплатно чинодејствовали попови и певало певачко друштво панчевачко, оно исто којем је, како смо рекли, Змај написао химну. У јавној „зафали” (Жижа, 5 мај 1872) одаје им он захвалност за то; Ружу тад назива „моја незаборављена љуба.”

Како ли је тад било Змају! Оставимо његову велику тугу за Ружом, али сам, млад удовац, с малим дететом од два месеца! „Још не може ногом стати” каже се у увеоку IX за Смиљку; наравно; и далеко од тога! „Ја у мраку Смиљку држим, она расплакана” каже се на другом месту (XXIII). Све то показује какав је био Змајев живот у то

*) На споменику пише: „Јевросими Ружи Змајевој 1844 — 1872”, а затим:

Малотрајни споменик ти
Српски народ ево ближе,
Ал' Булићи споменик су
Што вечности стоји ближе.

доба. То није ни мало налик на срећу из оног Ђулића „Јесен била жалостива“, нити на оне невоље из песме *Јесење вече*. Околности су донеста страшне. „Шта ћемо сада?“, пита се Змај у увеоку VI, написаном непосредно из Ружине смрти. Бар да је у Новом Саду, код родбине, код старих пријатеља, а не у овој новој вароши у коју тек што је дошао! Уз то, ту је и оскудица. У свом „Опроштају“, пред свој одлазак из Панчева, моли он своје пријатеље да пожуре са дугованим хоно-раром, „како бих и ја, пре одласка свога, дужно-стима својима одговорити могао.“ „Дужностима“ значи: дуговима.

Уз то, по ретко несрећној иронији судбине Змај је баш тада био уредник шаљивог листа *Жи-же*. По својој старој навици да једнако, почевши од 1861, од срећних времена, уређује шаљиве и сатиричне листове и календаре, или да буде главни сарадник њихов — *Комарац*, *Хумориста*, *Змај*, *При-клајало*, *Реп*, — Змај је, по свом доласку у Панчево, основао нов лист те врсте. *Жижа* је излазила од 1 новембра 1871 до краја 1872, све у Панчеву, сем на крају, кад су последњи бројеви излазили у Новом Саду. Била је пуна шале, старинске, с каламбурима, али увек ведре, невине, као међу задовољним људима. У место имена „Мушкатировић“ говорило се ту „Женскатировић“. Реч „папагај“ објашњена је овако: узми „гај“ остаје „папа.“ Међу одговорима уредништва има један упућен једној девојчини од четрнаест година која је писала песме и слала их у *Жижу*, а тај је стилизован као дечји говор, дечја шала; песме су, каже, добре, али „*неће моћи ући у ућућии ућу Жииижуиу*“ (не могу ући у

Жижу). И сад тај и такав лист морао је Змај да уређује баш у највећој жалости својој! Што је најгоре, први његови увеоци — тако тужни! — објављени су били баш у њему! *Ridi Pagliacci!*

Змај је убрзо „покупио своје прње” и одселио се из Панчева. У месту у којем је толику жалост доживео, очевидно није могао више остати. Три месеца после Ружине смрти, 6 августа 1872, опрашта се он с Панчевом; 27 августа, други у његово име саопштавају његову оставку на чланство Школског одбора, што значи да је он у међувремену отишао. Он одлази у Карловце и врло брзо у Стари Футог, где ће му умрети последње дете. Сели и Жижу из Панчева, премешта је у Нови Сад, али је крајем године оставља сасвим; није то више за њега; с почетком 1873 године преузимају је други уредници. Још у Панчеву, он нема ни воље ни снаге да је уређује. Први наредни бројеви изишли су са закашњењем; „друкчије није могло бити,” изјављује уредништво (1872 стр. 80).

Као и Ђулиће, Змај је и Увеоке узео одмах писати непосредно после догађаја који су их изазвали. Убрзо је узео и да их штампа: први пут у Жижу, у броју од 1 августа (XVII: Што ме људи гледе тако). У истом броју дао је и оглас да ће штампати целу књигу, од шесет песама од прилике. Како се у току од два месеца јавило само шесет претплатника, Змај даје нов оглас (Жижа, 28 септембар) да продужује рок претплати за три недеље; ако је ни тада не буде довољно, он ће вратити примљени новац. Довољно доиста није било, и Змај оставља идеју о књизи него продужава да штампа увеоке по листовима. То чини

у *Жижи* 1872; затим 1873 и 1874 у *Позоришту* — опет тако несродном и диспаратном листу —, који је уређивао његов пријатељ и поштовалац А. Хацић; итд. Ни после тога књига не излази него много доцније, 1882, тек кад је почела да се штампа целокупна *Певанија* Змајева. У њу су тада унети најпре увеоци већ штампани, па накнадно, на крају књиге, и остали, нештампани. Вероватно за то што су били тако неспретно растурени у главној збирци песама — од свих серија *Увеоци* су највише растурени у *Певанији*, скоро вашарски издани — учињено је одмах 1882 (тако насловни лист) или 1883 (тако на корицама), засебно издање. Једва једанпут!

Али то закашњење имало је и других незгодних страна. Код *Ђулића*, који су као збирка издати мање више на време, ми смо видели да је рок који је њихово писање обухватило био релативно кратак (година дана); збирка на тај начин представља, тако рећи, непосредне изливе осећаја иза догађаја који су их изазвали. То су песме испеване све у једном расположењу. Писање *Увелака*, очевидно, било је такође у једном расположењу, али само у почетку, прве године рецимо, кад је по свој прилици већина од њих и написана. Али како је њихово издање закаснило за десет година, рок писања се продужио, и ми у њима имамо песама које су постале много доцније од својих одговарајућих догађаја. *Увелак I* (Све што даље време хити) написан је тек 1881 (тако је датован у збирци); *увелак XXI* (Пробудио с' оркан љути) те исте године (в. *Друћу Певанију*). *Увелак LVIII* почиње: „Већ девет година на ранама леже”; значи да је

писан девет година после Ружине смрти, т. ј. опет 1881 године. Како ни тај није последњи у збирци него их има још десетак иза њега, то се може помислити да су неки од њих испевани, ако не после њега, а оно бар с њим у исто време. Значи: има један део, и не мали, песама у *Увеоцима* које су по постанку далеко иза проживљене кризе и које су писане у друкчијем расположењу. Додајмо да је Змај, прештампавајући *Увеоке* заједно с *Буљинима* 1899, унео у збирку и неколико нових песама (69 место 54 из издања од 1882).

Што су *Увеоци* тако позно издати, узрок је био не само у Змајевим личним него у општим околностима тадашње наше књижевности.

Познат је реализам почетком седамдесетих година. Покрет добар у основи, али који је отишао у крајност, као што увек бива у нас. Наука, позитивизам, реализам, материализам, било је све; што год је ван тога, не вреди ништа. Поезија треба прва да се жртвује у том одбацивању свега што није „хладна“ наука, рад за народ, друштвена реформа, материјална привреда. Тако су мислили наши млади Базарови. Они су и поплашили тиме многе песнике, те ови престадоше певати. За неке и није било штете, али су и бољи били замукли, и стајали су унезверени, у недоумици, деморалисани.

Покрет тај — не врло срећно — водио је у главном Светозар Марковић. У *Матици* 1868 (бр. 32—34) написао је он чланак *Певање и мишљење*. Он је ту страшно напао нашу тадашњу поезију уопште. Нећу да улазим дубље у анализу Марковићевих мисли — могу само рећи да држим да он није у праву — али ћу додати да је он са-

свим осудио љубавну поезију уопште. „Наша су-времена поезија, — каже он — то је смеса из љубавних изјава, вантастичних сцена, празних фраза и смешних будалаштина. Један описује како се љуби с драгом; други, како се опио па пао на њене меке груди; трећи...”; и тако даље. Две године доцније, Марковић је написао опет у *Матици* (1870 бр. 15) други чланак, истог рода и тона, *Реалност у поезији*. Нећу да наводим енергичне изразе из тог чланка — они нису увек ни врло пристojни — али ево овај мали навод може довољно да покаже како је у њему Марковић само потврдио раније мишљење своје: „Наше је песништво празно; (оно) се врзе једнако око лишћа и лептирова, или гугуће и дмака се са својом драгом”.

На такву критику морали су се побунити сви тадашњи песници. Она је, још, била нова и казана врло оштро. Марковић, који ју је дао, био је идол омладине; изгледало је дакле да је цела нова генерација против поезије уопште, против онога бар што је најчешће и битно у њој. Тако је морао мислити и Змај. До душе, њега лично Марковић је изузео — „наћи ће се у нашим листовима и по која ваљана песма Јовановићева”, каже он; — он га је чак и похвалио као сатиричара — „сатира Јовановићсва заузела би почасно место у ма којој књижевности”: — али тек, Змај је такође имао несрећу да у својим *Ђулићима* пише „љубавне изјаве”, да „описује како се љуби с драгом”, да се „врзе” око „лишћа и лептирова”; значи, и он је, бар у својој љубавној поезији, био погођен оваквом критиком. Змај је, још, могао, у извесном погледу, осетити ствар непосредније него његове колеге

са Парнаса. Јакшић, на пример, чије је неке стихове Марковић такође осудио у својим чланцима, био је у то време негде далеко у унутрашњости Србије, у Рачи и Јагодини, може бити у апсу, али Змај је био ту, у Панчеву, на ударцу. Панчево нама данас изгледа једна мирна варош, „с неруке” и повучена, али у годинама о којима гозоримо оно је било један од најважнијих интелектуалних центара Војводине. Оно је нарочито било омладинско место. Ту је требало да буде омладинска скупштина 1870: омладина је то хтела, али власти нису дозволиле. Године 1869 један омладинац, Јован Павловић, потоњи министар просвете у Црној Гори, основао је у Панчеву лист *Панчевац*, и тај је лист имао врло напредан програм, као Милетићева *Застава* и још више, чак с извесном социјалистичком тенденцијом. У њему је 1871 први пут преведен *Манифест комунистичке партије* Маркса и Енгелса. У њему је један од главних сарадника био Светозар Марковић. Године 1870 он је ту штампао своје изјаве и приказе о *Младој Србадији*, свој чланак *Друштвена и политичка борба у Европи*, своју полемику са Драгишом Станојевићем (и овај је ту одговарао). *Панчевац* је био скоро лични лист Светозара Марковића, и редакција се сигурно слагала с његовим мишљењем, политичким као и литерарним. Змај је дакле имао отворене противнике поезије баш у својој најближој околини.

Змај је тад штампао једну изјаву против овакве критике — то је његов први оглас на *Увесеке* који смо поменули (*Жижа*, 1 август 1872) — која је, истина, старинска по стилу и невешта у многом, али један од лепих примера једне старомодне

речитости дугих, периодичних, ритмичних поетских фраза, у којој се¹ поврх тога осећа дубина истинског бола и уверења.

„Ако тице немају више права од човека — каже ту Змај — онда и човек сме пустити гласе срца свога и у глуво и у најглувље доба. Елегични гласи ови — можда последњи — песама мојих неће узнемирити сна... оних који су негда, од моде, за песмама јагмили. Једна свештица песама (мисли на *Увеоке*)... неће ваљда бити на уштрб радне и привредне снаге људства толико да обрати на се секиру младих апостола жељних хладне, прозачне будућности. Али, као год што тврдо верујем у вечито стање чустава, управо среће и туге, љубави и мржње, — у узвишеност и необоривост одушевљења за све што је добро и лепо..., — у бесмртије чисте девице поезије, која пролази чиста и кроз дивље и тврде народе, и кроз прензображене разблудне мекушце, која ће преживети све теорије, сгрује, правце и кривце друштвеног живота, а остати увек цвет и мелем духа човекова, —: тако исто тврдо верујем да још има Срба и Српкиња жедних нежнијег напоја, који ће радо дочекати ове најновије гласе старог познаника свог, који се усуђује запевати у глуво доба кад други — бољи — гласи неће, или не смеју“.

У истом тренутку кад је писао ову изјаву, Змај је писао и познати увелак (XVII): „Што ме људи гледе тако“; обоје штампано у истом броју *Жиже*, 1 августа 1872. Змај је у то доба морао бити врло несрећан. За који дан поћи ће из Панчева, оставити и гроб Ружин. Тада је, опроштаја ради, отишао на гроб*), убрао цвет два одатле, и закирио се њима. Пошав кући, приметно је унезверене и зачуђене погледе који га прате при проласку; отуд питање: „Што ме људи гледе тако?“ Схвативши одмах да му се тиме замера што се кити цвећем кад је у жалости, он скине цвеће — каже се у

*) У увеоку IX такође је посета гроба: „Кад сам био на твом гробу“. Песма је штампана у *Жижи* 10 авг. 1872.

песми, јамачно у фигури; песма ту има леп свршетак, духовит —, али с речима болним и ироничним:

Ох, опрост' те, страни људи;
Опрости ми, *ледно доба*...

То „ледно доба” значи доба материалистичке књижевне критике. Змај је у овом ђулићу рекао исту мисао коју је дао у изјави; обе казују његово тадашње расположење.

*

* *

Увеоци су бољи него *Ђулићи*. Они су јачи по осећању. Као што смо видели, осећање у *Ђулићима* доста је мирно, тихо, више питомо; великих страсти нема у њима много, нити опсежне скале душевних стања; нешто „буре” има у оној серији где се говори о „старим јадима” песниковим али серија која говори о срећи и блаженству већином је у једном благом расположењу. Наравно, осећања има у њима, и ми смо то видели; из њега су потекле врло лепе песме, то смо такође видели, али је, у поређењу с осећањем у *Увеоцима*, оно ниже по степену, по тону. У *Увеоцима* је бол, врло велики бол; подлогу његову описали смо мало пре. Удар који је песник претрпео имао је огромнот одјека у његовом душевном животу; бол се разгранао у њему, раширио, ишао је све дубље, ушао у све „кутове” душе, расплинуо се по њој, обузео је сву; отуд разноврсна — не више једноставна — душевна стања, развијенији унутрашњи живот; отуд и повлачење у себе самог, и философија живота, извесно стремљење у дубину, до тачке где се човек пита о циљу живота, смислу његову. Ни-

кад пре тога Змај није долазио до те дубине, никад није имао тако интензивних и широких осећања.

Увеоци су тако исто интимни дневник, лични роман песников, као и *Ђулићи*. Као што је код ових последњих Змај употребио сваки моменат среће да из њега испреде по једну песму, тако је код првих употребио сваки моменат жалости у истом циљу. Ту је болест драге, страховање за њен живот, њене последње речи, њена смрт, пустош иза тога; сећање на драгу при свим ситним моментима живота; туга огромна; очајање; саучешће према ближњима, бол који се уопштава; па све тако до краја кад се осећања чисте и препорађају и кад се туга несрећног оца претапа у једну општу симпатију према свој српској деци. У *Увеоцима* је Змај тако исто искрен као и у *Ђулићима*. С пуном тачношћу, са отвореним реализмом, са психологијом која до ситница погађа, он у њима црта слике из свог разривеног породичног живота и своја поједина душевна стања; ваљда ни један важнији моменат није при томе пропустио.

Узмите увеоке: „Болна лежи а нас вара нада” (II), „Пођем, клецам,*) идем, застајавам” (IV), обе изванредне песме; то сваки зна, и подробну анализу не треба чинити код њих. Оне су осећај несумњиво — то је и главно у њима — али су и слика, верна и детаљна слика као у каквом реалистичном роману. Таквих слика, видели смо, има и у *Ђулићима* (на пр. II). Слични су овим увеоцима, само мање лепи, и V (Нит’ хоће воде), VI

*) „Клецањем” у последњем издању (1899), „клецам”, у свима ранијим; ја узимам како сам из ране младости навикао.

(Мишљасмо да ће дуго да траје), IX (Кад сам био на твом гробу), XIII (Као свећа воштаница) и т. д.

Али погледајте овај — VII —, писан такође међу првима; у њему је само осећај. Можете замерити делимичној реторици песме и сасвим недозвољеним елизијама („вел’ки” место „велики”), али ћете видети и да је ту један осећај страшне туге, оне која поклопи човека, прожме га свега, и траје непрекидно, искључивши све друго.

Ево:

Сунце с' роди па заири
У пјаноре мојих груди...,

па се сада описује како је њему, песнику, цело то време, све док сунце не зађе; како је он испуњен тешком тугом. Закључак:

То се зове дан.

Сад, друга слика, кад се дан сврши:

Све се тиша, све се мири...,

па опис истог расположења које не престаје ни тада. Последњи стих:

То се зове ноћ.

Или XII: „Ох, како је сиво, тамно”, још лепша песма. Не само што је сва у течним и сасвим глатким стиховима, него је у њој један леп тон, пуно осећаја, тачно обележено душевно стање и савршена хармонија пејзажа око песника и његова расположења. Напољу је, каже се, „сиво”, „тамно”; не-

бо је „мутно као око исплакано”; јесен, нигде сунца; све „нека сета”, „сумор” у природи, а те је исте боје и лични моменат песников:

...Па то ми је сада мило
Као да ми никад око
Није сунца ни видило;
К'о да никад премалећа
Мом животу није било;
К'о да никад није сунце
Срећу моју пољубило.

Или XVIII: — „Преврћући прашне књиге”, — врло позната песма; она је и врло лепа, и као стих, и као слика, и као поетска мисао, а наравно, и може бити на првом месту, као осећај. Или XLIV: „Моје небо, јер је мутно”, одлична песма; можда ниједна међу *Увеоцима* не изражава тако потпуно песникову тугу као ова, а тако је пуна личног акцента!

Моје небо — јер је мутно;
Моје сунце — јер је село;
Моје цвеће где год које —
Јер је тако невесело.

Ређање иде и даље, али са све новим обртима, с инвенцијом:

Моји врти, моја поља —
Јер је тако сузна трава;
Моје звезде — јер се крију;
Моје доба — јер свет спава;

Моје стазе — јер су пуне
(Кад су моје идем њима);
Моја гора — јер се сада
Нико о њу не отима.

Леп је и крај са својом духовитом поентом. О-

вакве ствари Змај није могао научити из књига; то је све лично његово.

Осврните се на песме које нису ове лепоте, али које, по овом или оном мотиву, сликају још дубље бол и тугу, још више показују интензивност и ширину њихову. Све што год доживи песник, он на то реагује својом тугом. Оно је нпр. сасвим прозаична песма под бр. XLI (Она мила а он врстан), али „опипљиво” показује каква су расположења песникова и у сасвим обичним приликама живота: на једној свадби у Топчидеру (једнога дана људи ће тражити која је била то свадба), он је наздрављао, и чак певао, а ноћ пре тога „с гробовима друговао.” Она под бр. XXVIII (Благо оном) показује како је песник био на неком концерту; сви су пазили на музику, а он цело време само испредао мотиве о својој жалости. Једанпут се он разговара с неким астрономом (LIX: Видиш ону звезду горе). Почетак песме је такође прозаичан, али погледајте како је (разговор пренет на песниково душевно стање и с каквом је поетском идејом изведен. Онај му прича колико је временска потребно да зрак једне звезде дође до нас; толико, каже, да за то време нестане и саме звезде. Песник верује, јер и њему изгледа неки пут да види своју звезду, „а ње давно нестало је.” Други пут, неко му прича (XLIX) како море, — које је, како се зна, страшно каткад, — може и да се затаји и умири: а он пожели својој души „површину барем таку.” Ја овде указујем само на мисао; иначе, по обради, песма је скоро сва гола проза. Све песник гледа у вези са својим расположењем. Убијена гуја трза се још дуго — слика, узгред буде речено, ни

мало лепа — а то трзање то су „песме њене”: и то је алузија на његово стање (XXXV).

Има и очајања: XIX (Ево њена марамица); песма се завршава: „Тако виче из мог мозга лудило очаја.” Даље: XXI (Пробудио с' оркан љути), с познатим завршетком: „Ко би чуо моју тајну, тај би с места с ума сиш'о” — песма врло високе поетске замисли. Бр. XXIV (Можда није то баш тако): песма страшна по степену очајања: „Сиђох с ума — смилујте се — реците ми да је тако.” Или XXVII (Та да богме свака рана); мотив сличан Мисеовој *Самоћи*, с очајним завршетком, који је појачан још тиме што је упућен не неосетљивим људима него самим песницима:

Ој песници, стари друзи,
Што срца имате,
Насмејте се на ту љубав
Коју не схваћаше.

Те песме очајања имају и дубине. Дубине, међутим, имају и неке које не сликају очајање; донекле је таква LXI (Сад разумем вечност шта је).

Бол, туга, очајање, — то иде једнако кроз целу серију *Увелака*. Нигде ни мало ведрине; све сиво, тамно, црно, у разним преливима. Само на једном месту, кроз fine и разноврсне преливе туге и мрачних мисли које испуњавају целу књигу, дошла је одједанпут нека неочекивана изненадна свежина. После толиких непроспаваних ноћи, после толико суза и момената очајања, песнику, који је вечито у црним мислима а без најмање разоноде, десило се да једном у зору, у пролеће, изиђе у шуму, у гору, и онда се осетио срећан и благодаран према природи (XVI):

Листај, горо, листала
Тужнима рад лека!
Блистај, зоро, блистала
Овако до века!

Ко се год зарони у *Увеоке* и допусти да њиме овлада тужна импресија њихова, заболеће ову песму. Она му је мила на месту на којем ју је нашао. Она је само искрена а проста; простија не може бити. Таква по осећају, таква по облику. У њој је је још и нешто старинско и невино. Стих њен, метар у којем је испевана, старински је. То је у ствари један давнашњи наш тринаестерац којему ми у историји српске књижевности налазимо прве трагове још у средини XVII века, па га пратимо преко Жефаровићевих стихова око средине XVIII века, и даље све до познате светосавске песме, која је с почетка XIX века. Јер:

Листај, горо, листала тужнима рад лека!

потпуно је у метру у којем је

Усликнимо с љубављу светитељу Сави,

који се данас сасвим изгубио у нашој поезији.*)

*) Змај је употребљавао овај стих често у дечјим песмама:

Има дете у селу, име му је Лаза,
Ал' га зову друкчије: материна маза —

Прст из уста, Лазице, па се мало мејки,
Да покажеш зубиће тати, мами, тејки —

И то су ми суседи! Мене нису звали.
Ала је то невоља кад је човек мали! — итд.

Змај је — додајмо — овом песмом донекле освежио *Увеоке* и ритмички, пошто су они, с мало изузетака, сви испевани у простом трохејском осмерцу (*Ђулићи* су у овом погледу разноврснији).

Песме које смо до сад прешли најлепше су међу *Увеоцима*. Оне су посвећене Ружи и деци и испеване су у вези с догађајима који су их изазвали, можда одмах иза њих. Има, међутим, песама које нису у тој вези и које су испеване доцније. Оне немају лепоту ових, али — како их је Змај писао — ни оне нису лишене извесне лепоте. И у својим слабијим песмама, — а ове не долазе у слабе, — Змај увек има поетску идеју.

У серију *Увелака* Змај је унео, на пример, песме које се односе на његову породицу. Такс долазе песме о оцу и матери (XXIX, XXXIII); затим, песма о сестри Јермили (умрла 23 јула 1849; LVI); о тетку Мики које је нестало о Буну 1848 (LII); о неким братучедима, Бранку и Цвети (XXXVI); и т. д. Тако и песме о пријатељима: увелак LIV (Чујем да си блед у лицу) односи се на Др. Лазара Томановића. Змај је уопштавао своју тугу; са жене и деце пренео ју је на све миле и драге своје, како сам каже у уводном увеоку (I), обраћајући се и њој и њима:

Ево венца тужна цвећа
Кој' сам теби поч'о вити,
А венац се шире спleo, —
Све вас може загрлити.

Те су песме постале вероватно доцније од оних које смо досад прегледали*). Оне нису изливни осе-

*) Песме LVI и LII ушле су тек у издање од 1899; у *Певанији* их нема, као ни у издању *Увелака* од 1882.

ћаја непосредно иза кризе коју је песник претрпео, него су плод познијег расположења, мирније туге, медитације која долази иза бола. У њима такође има извесне лепоте. Песма XXIX је елегантно сročена. Песма LII, поред све непоетичности имена („тетка Мика”), има добру поетску идеју. Песма XXXVI има један стих који је нарочито карактеристичан за тугу песникову: „Не вара ли све на свету?.. али вара кад је моје”.

У исти низ каснијих медитација долази и песма LXIX (Нешто си рећи хтела), која је такође доцније испевана. Она је и лепа (нарочито у почетку), и карактеристична за даљу Змајеву поезију (в. даље до краја). Она је и последња у серији, и представља нов програм за будућност. Змај ће од сад певати деци. Бол који је он осетио Ружином смрћу, произвео је тугу за свима својим милим и драгим, а сад се та туга, пречишћена, претвара у општу симпатију према свој српској деци.

Напоследку, има песама с нарочитом тезом. У календару Орлу за 1875 годину, Змај је написао чланак *О спаљивању мртваца*. То је — како изгледа — први глас у нашој јавности којим се препоручивало спаљивање. „Гроб је — каже се ту — једна од оних безбројних лажи којима човечанство од вајкаде само себе вара. Поезија гроба, то су празне речи; така страхота не даје се поезијом замазати. Гробна мирноћа, гробна тишина, лака земљица и т. д. — то би све лепо било кад би тако било...” У чланку има брижљиво сакупљених стручних и других докумената и мисли за ту тезу. Змај је, изгледа, и до смрти остао поборник њен. У тим идејама он је написао и песме: „Гроб је трулеж”

(LXII), или „У гроб, у гроб спуштају је... самс у гроб, у гроб не!“ (XV). Те су песме, као и оне мало пре поменуте, позније.*) Оне се не одликују нарочитом лепотом. Мотив који садржи и сувише је несродан с осталим, правим мотивима *Увелака*.

(Ј. Ј. Змај, Ђулићи и Ђулићи уводни, издање С. К. Задруге, коло XXXIII, 1930).

*) Обе први пут у издању од 1899, последњем за песникове живота.

АНЂЕЛИЈА ЛАЗАРЕВИЋЕВА

I.

Српска Књижевна Задруга имала је потпуно право не само што је штампала ову књигу*) него и што је затражила да се напише предговор о писцу. Јер зашто би предговор морао доћи само код писаца који су чувени и имају своје место у књижевности? Зар се та пажња не може указати и младима који нису дошли до гласа а имају вредности? У посебном случају нашега писца захтев је још више оправдан. Писац ове књиге има одиста један леп таленат, и како изгледа, само су његова изванредна скромност и хучне прилике у нашој књижевности после рата учиниле да он до своје смрти остане незапажен. Писац је девојка; то је, ако се може рећи, разлог више, или бар разлог нарочите врсте, за овакву пажњу. Девојка је ова и лично заслужила ту пажњу, по многим лепим особинама које су је красиле. Уз то, она је кћи једног од наших најбољих писаца. Најзад она је умрла; према томе, погрешка неће бити велика ако јој се укаже која част више а ипак пс

*) *Анђелија Л. Лазаревић*, Паланка у планини и Лутања, Београд 1926, С. К. Задруга коло ХХІХ. — Овај чланак писан је као предговор тој књизи.

заслузи. Све су то разлози да се овде дâ слика њеног живота и рада.

Кћи Л. К. Лазаревића, Анђелија Лазаревићева* рођена је 3 октобра (по старом) 1885 у Београду. На оца здрављем, она је од рођења била болешљива. Отац јој је умро кад је она била једва у шестој години; он се много бринуо за своју децу. „Нисам упамтила много свога оца, али су ми причали о њему”, каже она у једном свом приватном писму; по свему се види да је о њему сачувала најлепшу успомену. Њена мати, Г-ђа Полексија, кћи старог српског државника Николе Христића, оставши удова са двоје деце**, наставила је бринутти за њихово васпитање. Старије дете, Милорад (данас пуковник), било је здраво, и његово школовање није задавало никакве бригае; друкчије је стојало с Анђелијом. Ни основну школу она, због слабог здравља, није могла редовно походити. После кратког похађања, она је по савету лекара морала одустати од тога. Учила је затим код куће а у школи полагала испите; тако је завршила основну школу. Што је ипак било добро, она је од малена научила говорити немачки и француски, с гувернантама које је у детињству имала.

*) Биографске податке о Лазаревићевој љубазно су ми дали њен рођак Сава Урошевић, професор Университета, и њена пријатељица Г-ђица Олга Косановићева, наставница Прве Женске Гимназије у Београду. Г-ђица Косановићева ми је такође ставила на расположење приличан број писама које је Лазаревићева њој писала. То исто је учинио и Г. Урош Предић, академик, са писмима која је он добијао од Лазаревићеве. Писма су из године 1920—1925; четрдесет их је на број.

**) „А ко се стара за она два црва?” (последња реченица једне од последњих приповедака Л. К. Лазаревића *Ветар*).

При таквом стању здравља на гимназију и редовно школовање није се могло ни мислити. И покушај да се школује у девојачком васпитном заводу Г-ђе С. Маринковићке није пошао за руком из истог узрока. Лазаревићевој је било четрнаест година а она ни једну школу није редовно учила, нити је било изгледа да ће доцније моћи то учинити. Како је из малена показивала велику вољу за цртањем, то се 1899 упише у приватну сликарску школу Карла Кутлика (доцније Ристе Вукановића); чинило јој се да је та школа, по изгледу лакша него остале, једина која би колико толико одговарала њеном слабом здрављу. Ни то јој не иђаше за руком, бар дуго не; прекиди у школовању и ту бејаху чести и дуги; каткад по годину дана, за време којих она одлазаше у Солун, Краљевицу, боља климатска места. Ипак, она ју је завршила много доцније, и кад је школа давно постала државна. У архиви те школе стоји забележено да је Лазаревићева учила 1908—1911, прву годину као ванредна а друге две као редовна ученица; завршила ју је све са одличним оценама.

Њој та школа није требала, по материалним приликама; бар не с почетка. Она је ступила у њу из дуга времена, или да би добила неку јачу допуну промашеном заводском васпитању, или тако што јој се допало да црта. Ипак, доцније, она ју је узела озбиљније и решила се да је доврши. Али ни кад ју је довршила, она није била задовољна с тим малим школовањем. Хтела је да сврши и Университет. Тoga ради требало јој је најпре свршити гимназију и полагати испит зрелости, и она се узе, и ако у зрелијим годинама, сиремати за то, али

слабост понова дође и она прекиде. Још једаред, доцније, она хтеде остварити исту намеру, но здравље јој ни тада не допусти. Университет јој и даље бејаше мио, и она приватно похађаше часове из књижевности.

„Са тако мало школе што је имам...”, — гласи једно место у једном њеном писму. Одиста, њено цело школовање било је: основна школа, сликарска школа и нижа гимназија. Ову последњу учила је, — и положила „малу матуру”, — као већ одрасла девојка, 1910. Кад је завршила сликарску школу, намерила је да буде учитељица цртања у којој средњој школи. За то јој је требао испит за учитељицу цртања, и — како код нас мора да буде формалних квалификација, и ако су оне стварне ван питања — свршена нижа гимназија.

Лазаревићева је била једно добро дете, из добре београдске породице, лепо васпитано, благородно, скромно — али изванредно скромно — савесно на сваком послу, и са једном врло јаком тежњом да се научи. Видевши да то није постигла школом, она је радила сама. Тихо и мирно, она се сама упућивала у питања књижевности и уметности. Чинила је то просто за своје задовољство, за потребу образовања коју је живо осећала, а која је постала већа услед промашеног школовања. Она је имала интересовања, и то ју је гонило на читање. Читала је српске књиге, прочитала је све што је добро од наших новијих писаца, и пратила је дневну књижевност. Читала је француске и немачке књиге — као што ће доцније читати руске и талијанске — и упознавала се са новијим делима данашње светске књижевности. Ту је она ишла за

оним што је било на дневном реду или јој било препоручено, а задржавала је себи право да има своје лично мишљење о прочитаној књизи. У том погледу, Лазаревићева припада једном лепом кругу београдских девојака и младих жена које књижевност интересује и коју оне редовно прате. То је специјално београдски млађи женски круг. Колико сам ја путовао по нашим земљама, ја нисам сличну појаву видео, бар не у тој мери, ни у Загребу, ни у Љубљани, Сарајеву, Дубровнику, ни другде. У Београду се деценијама гаји књижевност интензивно, паметно, широко, по многим младим интелектуалним круговима. У последње време, то се чини и за уметност, и ако не у оној мери у којој у неким другим местима наше земље.

Још је једна црта у Лазаревићеве коју треба истаћи. Одгајена у имућној породици, она је имала да живи животом једне београдске госпођице чији је пут био већ унапред одређен добрим материјалним стањем и јаким породичним везама. Али кад је мало одрасла и почела мислити, њој се ни мало не допаде та улога коју су јој породица и друштво одредили. Она пожеле да самостално ради, да буде самостална. Та јој жеља дође док је учила сликарску школу. Она у њој нађе добро друштво, другове и другарице више интелектуално и артистички расположене, свет који је тежио за самосталним животом и радом. У том друштву она се измени наједанпут и пође за њим. И њена слабост имаде гу удела; кад ће целог века бити болесна, у чему ће јој проћи живот ако не у раду? „Ја сам одавна дошла до тога — пише она 1921 — да рад у ствари има један истинити циљ: да испуни жи-

вот и да га учини сношљивијим". Тим мислима вођена, она 1911 затражи службу, и би постављена за учитељицу цртања у Првој Женској Гимназији у Београду. Као учитељица цртања она остаде до краја живота.

Са оваквим припремама, тежњама и интересовањем, јасно је да ће Лазаревићева ући активно у књижевност и уметност. Не одмах, али све околности су ту да она то учини. Ствари зру и једног дана донеће плод.

Уметношћу се Лазаревићева бавила стручно у свом школовању; књижевношћу се бавила само дилетантски: уметност је, дакле, била прво за чим је пошла. Најпре се она тим бавила као наставница цртања, колико се то може при том послу. Доцније хтеде да оде на страну да би се усавршила у сликарству. Јуна 1914 доби годишње одсуство — ништа се у нашој земљи не може учинити без годишњег одсуства и државне помоћи! — и оде у Минхен. Како је убрзо избио рат, она се врати у Београд, и остаде у земљи за цело време рата. Године те нису биле ни мало повољне за артистичко образовање и рад. Лазаревићева проведе прву (1914—15) у Прокупљу, у тој „паланци у планини", а остале у Београду. Као што је за време балканског рата радила у шивари и болници, тако је у болници радила и прве године рата у Прокупљу; за време окупације у Београду, она је могла само отворити приватан курс практичног сликања и сама се бавила сликањем те врсте („у рату сам малала ћупе", каже она у једном свом писму). Али у исто доба почиње и озбиљније да ради на сликарству; дотле се никако није сматра-

ла сликарем; чекала је на минхенску школу да би стекла права на то. Како јој се тај план осујетио, ослонила се на себе саму. Са снебивањем је за своје прве радове тражила мишљење Г. Уроша Предића, академика — она га је звала „чика Урош“, као и његова породица — који је такође остао у Београду за све време окупације. Он ју је храбрио, и она је истрајно продужавала свој рад. После рата, у јесен 1920, она поново доби годишње одсуство и оде у Париз, не више у непријатељску Немачку. Сва је срећна што може да се преда раду. Ради по цео дан у сликарској академији у коју се уписала, а недељно једаред дваред иде у галерије. Оно прво изгледа јој корисније: „и мени се чини, пише она тада, да би требало више радити него студирати велике мајсторе“. Али и ово друго не пренебрегава; писма њена из тога доба често садрже опажања и оцене о сликама из галерија, и уметности уопште. У сваком погледу она напредује, и њено бављење у Паризу има знатне користи по њено сликарско образовање. Пред крај 1921 враћа се у Београд, где такође ради. Она слика и на својим доцнијим путовањима: — Дубровник, Хвар, Сплит, Добрна (Словеначка). Свуда тражи и налази мотиве за сликање. „Једва чекам да урадим који пејзаж“, пише она из Париза. „Мотива за рад на све стране“, пише са Хвара. „У Метковићу сам била ујутру око седам, и просто сам била очарана бојама на Неретви“. „Пољуд сам већ радила масном бојом, а сад сам почела црквицу Госпу од Шпинута“, пише она из Сплита. Она најзад излаже своје слике на годишњим изложбама

друштва Ладе у Београду (то је она једанпут учинила и пре рата).

Књижевношћу се Лазаревићева бавила колико и уметношћу. Ако ју је у ову вукла школа, у ону ју је привлачио пример очев: није било могуће да се кћи Л. К. Лазаревића не огледа на приповеци и лепој књижевности. Још у првој младости она је имала покушаје стихова, песама у прози. Доцније, јамачно са јачом лектиром, она је почела писати приповетке. Приповетку *Лугања* написала је још пре рата и, после дуже борбе и устезања, дала ју је Ј. Скерлићу за *Српски Књижевни Гласник*. Он је прими радо, али како је то било почетком 1914, он не стиже да је штампа у свом листу за живота (Скерлић је умро 2 маја 1914); а рукопис пропаде у штампарији. За време рата, и ако врло слаба, она чита доста, учи руски и талијански. Она и пише тада, јер чим се рат завршио, она је почела објављивати своје радове у нашим часописима. У 1919 години она штампа две приповетке и две песме (једна у прози); у 1920 години штампа још две песме у прози. У Паризу, 1921, она чита поред тога што слика. Изгледа да ту чита више него дотле, да се ту још више пробудила жеља за читањем. Она се озбиљно спрема за књижевни рад, и ако не пише ништа. Чита Бодлера и заволи га; „узела сам књигу с неповерењем,... али... сад смисла и Бодлер највећи пријатељи”, пише она. Чита Ромена Ролана, и он јој се допао; „кад сам завршила прву свеску (*Жана Кристофа*), учинило ми се као да је отпутовао неко с ким сам била у врло пријатном друштву”. Чита Киплинга, управо „гута” (израз је њен) његову *Светлост која се ујасила*;

„изгледа ми да скоро нисам имала тако нешто добрo у рукама”. Чита и друге: „Мало сам се испровађала са Мадам Жип;... борим се са Бернстеном у неким љубавним драмама;... сад сам се кренула на сентиментално путовање са Стерном”. Золу неће; „купила сам *Терезу Ракенову* али не знам зашто све одлажем да је почнем; ја сам до душе позната као *куражно Букус*, али итд.” Већ по овоме како се изражава о својој лектури — симпатичан је и фамилиарни шаљиви тон при томе — види се да чита с разумевањем и укусом, да зна вредност и особине прочитаног. С том лектиром она се све више снажи за књижевни рад. Она сад постаје књижевница као што је пре постала сликарка. Она је на прекрету хоће ли бити оно прво или ово друго, и као да се изјашњава за прво. Својим сликарским радом она није задовољна, вечито лута и тражи себи подесан род и начин сликања. Као Марија у *Лутањима*, она се једнако колеба, сумња у себе, пита се хоће ли моћи бити сликар или неће. *Лутања* су њена лутања. За сликарски рад, пише она 1921, „требало би имати више талента и више вере у себе но што ја имам”. И опет, исте године: „Кадгод мислим о уметности и себи, увек ми се чини да је значило бити сувише дрзак па поћи тим путем”. Међутим, за књижевни рад, што га више ради осећа све више способности и воље за њ. Крајем 1924, говорећи о свом књижевном раду, она пише: — „Ја се увек осећам као крива, осећам скоро стид што се бавим тиме са тако мале школе што је имам, али то је рођено са мном, и то је јаче од мене”. И опет, исте године само мале доцније: — „У мени није ништа у стању да угуши

вољу за писањем". Тад (1924) највише пише и публикује. Тада (1922–1924), баца се и на веће ствари (*Паланка у планини*). Крајем 1924 један рођак јој саветује: „баци те твоје фарбе и четке па се држи пера", и она као да налази да је савет добар. Да је дуже поживела, вероватно би за тим саветом и пошла.

Дуже поживети, међутим, није могла. Цео њен живот био је само болест и мучење. Видели смо како је била болесна у младости; у зрелијим годинама, баш кад се активније и интензивније бавила уметношћу и књижевношћу, болест постаје тешка и неиздржљива. То није ни мало *Главобоља* Г-ђе Исидоре Секулић, то је право боловање, на постељи, скоро да кажемо на самртничкој постељи. Због таквог „стања здравља" она и чини путовања која смо помињали. У Беч је ишла (1921) ради консултовања лекара; на Хвар (1923) и у Добрну у Словеначкој (1924) ради опорављања и бежања из београдске прашине; у Сплит је отишла дефинитивно из истог разлога; тражила је и добила премештај тамо за наставницу цртања у Средњој Обртној Школи, у јесен 1924, и остала ту до пред смрт. Тих последњих година она је скоро стално *in articulo mortis*; писма њена бележе то стање ступањ по ступањ. Навикнута од малена на болесничку постељу, она, кад је у Бечу 1921 озбиљно оболела, пише: „вероватно је да преда мноме опет стоји дуги низ дана у болести". Из болнице у Паризу пише: „на мене су навалиле болести сваке врсте, наслеђене и ненаслеђене". Туберкулоза је главно — „јутрос ме је моја туберкулоза поздравила са мало крви" чест је мотив у писмима која

пише, — а уз њу долази тма других болести. Раница на језику можда је туберкулоза а можда рак; после операције, „на другом крају језика опет се јавља неко сумњиво црвенило”. После је „ками-чак у бубрезима” или срце: „увек вучем један овакав терет као што су моје срце, плућа, бубрези”. Рак опет долази на дневни ред: — „Жлезда на врату сад је врло велика и доктор претпоставља да може опет бити рак”. Долазе и „јаки болови у потиљку”: „понекад ми се чини да имам читав клинац забоден у главу”. Најзад су ту страшни болови у глави, „више десног ока и у самом оку”, и лекар констатује „обољење очног нерва”. „То ме је прилично бацило у бригу, пише она поводом тога; досад су ми бар очи биле поштеђене”. „Кад је код неког толико болести као код мене..!”, пише она једанпут.

Па хајде што су болести, него и само лечење задаје муке и досаде: радијум, морфијум, једанпут „пет игала у језику” — сачувај Боже!

Ипак, она је све те тешке болести сносила јуначки. У неким својим белешкама које су остале у рукопису, Стерија, који је целог века био слаб и болешљив (и ако без тешких и озбиљних болести), каже: „Што сам ја поред слабог состава мога и силног посла опет понајвише здрав, налазим причину у томе што ја непрестано у глави певам”. Више него Стерија, то „певање у глави” имала је Лазаревићева; њој је то више и требало. У ње је била позната шабачка веселост њена оца, коју је она наследила, као накнаду за слабо здравље које јој је отац такође дао у наслеђе. У сликарској школи, она је коловођа за све ђачке шале и

несташлуке, и њена мати, која ју је знала само у кући и само озбиљну, није могла да верује кад су јој то причали (слично код Марије у *Лутањима*). У њеним писмима пуно је шале, „лудирања“, ведрине, каткад и у моментима тешке болести. „А што пишем ведра писма, таква ми је *нараф*“, каже она у једном писму. Она се шали каткад говорећи о својим болестима: — „болести којих имам изобиља на лагеру“. Наравно, она их у суштини схвата озбиљно и сасвим правилно рачуна са њима. „Колико би ми времена требало да напишем роман? Сигурно онолико колико више немам пред собом“, — пише она кад јој је предложено да *Паланку у џланини* разради у роман. Као што се већ по овоме види, њена ведрина постаје философија, резигнација, помирење са судбином; она налази утехе и у оном што би иначе било несрећа. „Моја болест уопште није туберкулоза него рак, а казали су ми да је туберкулоза *да би ме умирили*“, пише она кад јој је дата дијагноза рака. „Како је туберкулоза симпатична према овој страшној болести!“ пише она други пут. Или мало доцније: „постоји велика *нада* да је код мене ипак само туберкулоза“. Најзад: — „Целе зиме нисам радила ништа, ни сад још не радим. Чекам сунце и боље расположење. Сунца већ по мало имамо, а расположење ће наићи чим се потпуно уверим да ме моја стара, верна друга, туберкулоза, није напустила“. То је, наравно, све философија, али је и врло тужно, као што је и врло лепо казано; ови примери, и ако само из приватних писама, сведоче о њеним стилистичким особинама исто колико и о философији и исто као и њена књижевна дела. Други при-

мери, опет из писама, још су боља сведочанства о томе. Пазите нпр. какав је овај песимистички коментар теорије о бесмртности душе: „Потпуно схватам какво би то блаженство било кад би душа доиста некад могла постојати без тела”. Или ова страшна компарација: — „Осећам се врло често као они војници из *Les croix de bois** који стоје и слушају како непријатељ под њима копа и минира; ма колико енергије да имам, ипак би требало имати је још више па остати хладнокрван при овом подмуклом копању”. Или ова невероватна рефлексија: — „Ја се увек при свакој озбиљнијој болести тако обрадујем што мислим да је последња, а после се опет страшно разочарам (кад видим да није): од болесних људи тражи се доиста и сувише стрпљења”. Ово су изванредне реченице. Оне саме довољне су да писцу осигурају место у књижевности.

Лазаревићева је умрла 25 фебруара 1926 у санинаторију „Врачар” у Београду, после скоро десетодневне агоније.

II.

Књижевно дело Анђелије Лазаревићеве није велико. Хронолошки — по штампању — оно иде овако. У 1919 години: *Две ватре*, слика (Књижевни Југ, 1 март); *Меланхолија*, песма, и *Беле застасе*, песма у прози (Дан, 1—15 окт.); *Посета*, приповетка (Књижевни Југ, 19—24 дец.). — У 1920: *У ноћи*, песма у прози (Дан, 20 март); *Сенка*, песма у прози, (Мисао, 1 април). — У 1923: *Човек*

*) *Les croix de bois*, роман Роланда Доржелеса (Dorgès), 1919.

са бременом и *Вратици*, песме у прози (Мисао, 1 ноем.). — У 1924: приповетке: *Лутања* (Мисао, 1 и 16 јан.), *Анета* (Мисао, 1 март), *Цвет крај пута* (Мисао, 1 дец.); уз то, *Писмо из Сјлита* (Мисао, 16 дец.). — У 1925: *Михаило* приповетка (Мисао, 1 и 16 март). — У 1926: ова посмртна књига коју читалац има у рукама: *Паланка у њланини* са прештампаним *Лутањима*. У рукопису: поред неких ситнијих ствари, још два већа недовршена рада као одломци романа.

Укупну оцену њеног дела ја сам имао прилику да већ једанпут учиним. Почетком ове године, лежећи у санаторију, Лазаревићева — коју ја нисам лично познавао, нити дотле читао њене ствари — поручила ми је преко својих и мојих пријатеља да би желела чути од мене суд о њеним приповесткама. Тога ради она ми је послала све своје приповетке. Ја сам их тад прочитао, и саопштио јој суд у форми једног писма које сам јој упутио десет дана пред њену смрт. У том писму ја сам дао своје пуно и искрено мишљење о њеним приповедачким способностима, и држим да је најбоље да га овде саопштим.

Писмо гласи:

Београд, 15 фебруара 1926.

Драга Госпођице,

Ваши и моји пријатељи саопштили су ми да желите да дам свој суд о вашим приповесткама. Ја се радо одазивам тој жељи. Прочитао сам све што ми је тога ради послато, и могу вам одмах рећи да је тражени суд, у главном, врло повољан.

Ја сам са задовољством констатовао извесне лепе особине у вас као писца, и одмах ћу вам рећи две главне.

Прво, све што сте писали то је врло писмено. Хоћу да кажем да је све у добром књижевном стилу. То се опажа свуда, у свакој приповеци, и кроз сваку од њих, непрестано. Ја ћу намерно да узмем за пример најмање значајну, *Михаила*, па ћу и ту да укажем на ову особину. Увод у приповетку нпр. врло је добро написан. Оставите што ту има и пуно живописних детаља (који у ствари нису само стил) али као излагање, као причање, као лакоћа и занимљивост, све је ту сасвим добро, и реченица, и овде као и свуда, иде течно, лепо, на велико задовољство читаоца. Данас се уопште пише добро — било ми је пријатно то исто констативати кад сам пре две године читао *Страст* од Д. С. Пијаде — и ја не знам управо откуд то долази — има писаца код којих не би човек претпоставио неку нарочито добру лектуру и јаче стилско образовање а који опет лепо пишу, — али ми се све чини да је даровитост нашег народа велика кад се ова особина јавља и код оних који нису признати као врхунци наше књижевности. На вашем примеру ја сам добио нову потврду за ову своју „теорију”.

Друго, ви имате добру психологију у вашим приповеткама. По правилу, све ваше личности говоре логично и природно, како треба према њихову карактеру; то нпр. није случај код *Дошљака* Ускоковића, нарочито у последњим главама.

Ретко кад која учини што не одговара природности. Што Анета нпр. на крају пође за Пје-

ром, и ако је старица зове натраг неколико пута, и с јецањем, дакле очајно, — то је „литература“, Ибзен, али природно није. Ја бих више волео да сте дали друкчији свршетак приповеци, као што сам мислио да ћете више извући из оног врло гачно обележеног момента (крај II главе) кад Анета осети мржњу према Пјеру; то је била *une scène à faire*, што рекао Сарсе, моменат који је требало разрадити или експлоатисати. Још једна ситница. Код вас су јунаци каткад сувише узбудљиви. Владимир, кад му Стана саопшти да је Мирка умрла, „није — кажете — могао проговорити“. Добро, за први моменат одиста могао је од чуда не моћи проговорити, ако смем тако да кажем. Али после, кад је већ прво узбуђење прошло и кад је хтео да пита за Олгу, зашто кажете како је једно још желео да зна, „али уопште није могао говорити“? Природније би било да је речено: „али није смео да пита“. Или, у оном другом разговору њихову, зашто сте сцену завршили са: „Владимир не издржа, узе шешир и изиђе“? Што да не „издржи“? Може се то издржати, верујте. Страсти су страсти; оне су довољно велике саме собом, и није потребно да их писац „надува“ да би изгледале веће. Више мирноће а мање лиризма, то је увек добро при излагању и цртању.

Али, са овим може бити јединим изузецима, све друго иде добро. Нарочито су добро оцртани женски карактери; ви сте уопште њих поглавито радили; скоро у свакој приповеци они су главно. Многи су од тих женских карактера врло добро рађени. Не мислим ту на оне паланчанке из *Паланке у Планини*, које су у осталом тачне као ски-

ца, него на Јелку и њену матер. Њих је могла само жена да изради, не човек; може бити да би требало ипак нешто више ниансе у њиховим цртама. Олга је такође добро рађена (а с њом и Владимир), местимце врло добро. Мени се нарочито допадају ова места: њихово виђење после његова првог враћања у паланку где је пријатна и интимна атмосфера добро истакнута; — њихово објашњење пред прекид где у оном што једно другом гледају да сазнаду праву мисао која се из њихових речи не види довољно (овде и Мирка), има дубље анализе; — дирљива и драматична сцена оца и кћери: најпре кад Олга не разуме очеву одлуку о поласку у Београд, и после кад је разуме; — ново виђење Олге и Владимира у Београду, и помирење њихово: ту је сасвим тачно насликано код Олге (не толико код Владимира, који вам је овде нешто брз и нагао) враћање у мир и љубав. У овим моментима има каткад нешто што је дубље од обичног правилног цртања. Ваша Марија у *Лутањима* има такође црта ове врсте. „Ако ју је погрешно разумео?” пита се она (I глава) сасвим тачно после једног разговора с Бранком, где је овај одиста могао помислити нешто друго него што је она хтела да каже. Или, мало доцније (II глава): „близу куће растадоше се; није успео да је убеди у оно што је хтео али зато Марија изиђе из друге сумње: била је уверена да је воли.” Жене тако лепо разумеју кад их ко воли; оне то погоде одмах, још док онај бедник мисли да је сасвим вешто сакрио своје осећаје; ја се сећам једног типичног случаја ове врсте који се десио једном мом пријатељу. Ето код ових примера са Јелком, Олгом

и Маријом, док сам их читао, мени је прелазило задовољство преко лица, и помишљао сам: „видиш, ово је добро.”

Ја сам вам рекао две ваше добре особине, и оне су главне за приповедача. Могао бих рећи још коју. У вас, као и у вашег оца, има хумора, лепо стилизованих реченица подсмевања (Михаило кад врати туђег петлића из комшилука). Има и лепих пејзажа — познаје се да сте сликарка — и пуно, и онде где их други може бити не би метнуо. Некад, те слике природе имају сасвим нове и оригиналне црте; пример: сенке два човека на месечини, од којих је један хром, у *Посети*.

Рећи ћу вам и мане. Можда је ваљало да прво њих кажем да би похвала при крају имала већег ефекта, али ја знам да је ваша памет добра: ви се нећете заваравати ефектима, него гледате на суштину, цео суд.

Једна је мана што ви немате довољно локалне боје. Ваш отац имао ју је много; ја сам га скоро опет прочитао и задивио се понова колико је он има. Са искуством које је он имао, ствар је код њега разумљива; вама је као девојди, наравно, то теже имати. До душе, у вашим приповеткама има по гдегде понешто што је типично српско: — „свршено је, купи прње па бежи” (*Лутања*); — Бранко и учење речи: *einsteigen* (*Лутања*); — „и то само ако те видим: ниједно читаво ребро, јеси ли разумео?” (*Михаило*). Па ипак, на више места, ваши јунаци не изгледају „локализовани”, нису „наши” типови. У *Паланци у џланини* на пр. пуковник је сувише добар психолог за једног просечног српског пуковника. Диалог је каткад сувише антера-

ран. — пуковник и Олга („тата, поче Олга једнога дана”); — капетан и Олга („можда је и сувише рано”); „надам се да ћете и ви очувати старо пријатељство и доћи чешће да нас посетите”; тако обично не говоре апотекарице у Прокупљу. У Лугањима се такође не виде довољно српски типови: наши ђаци сликари не говоре онако књишки као Бранко с Маријом местимице.

Ја бих вам још препоручио — прелазим на другу ману — да се чувате лиризма где је он мање отмен („Нина, ти си била цвет крај пута”). Ви га до душе имате врло ретко, али ни ту где га имате, он није достојан вас.

Да завршим ово писмо за које се бојим, у стању у којем се налазите, да ће бити можда претуго за вас.

Ваша Марија једнако се пита хоће ли учинити што добро и велико у правом смислу. Допустите ми да јој ја на то одговорим. Велико, то је сасвим тешка ствар. Ту нису довољни само дар и (по Гетеу) труд, него и нарочита прилика. Само у особеним приликама могу да се јаве гениални. Велики је број оних који имају „штофа” за гениалност, али им се прилика не да да постану гениални, да створе велика дела. У том погледу ја потпуно делим мишљење које је Тома Греј исказао у својој *Елеџији писаној на једном сеоском тробљу*.

Али на страну гениалност, главно је чинити добра уметничка и књижевна дела, и ко их учини неће имати да се доцније „освешћује”, и каје за тобож „ништаван пут који је прешао”.

Са жељом да што скорије оздравите,

ваш одани, итд.

Остаје ми још само да допуним оно што је у овом писму речено, са две три речи о овим двома приповеткама које су сада штампане у овој књижи; гледаћу да се не понављам сувише.

Како према првој штампаној и бледој слици (*Две ватре*) или према песмама у прози, које су без снаге у изразу, изгледа јака *Паланка у њланини*! За неколико година писац се веома развио од својих првих покушаја до своје најшире приче. Дело је добро. Најпре, добро је писано, што је случај код сваке приповетке нашега писца. После, то је један врло озбиљан покушај новеле-романа: замашан предмет, улажење у ситуације правог љубавног романа, сликање типова једне наше провинцијалне вароши (и престонице донекле), сликање нарави такође. Све је то карактер и одлика романа, ако и није обим одговарајући. Па је обрада добра. Са добрим ако и сумарним скицама паланачких типова који почињу причу (тетка Мара), убрзо почиње љубавна историја Владимира и Олге. Можда заљубљење иде сувише брзо, али објашњење ваља тражити у њиховој младости, у самоћи у паланци, у томе што је Владимир одмах нашао добар пријем код пуковника и добар утисак о њему добио, у једној неодређеној суревњивости према неком изненадном супарнику, итд. Нешто је од тога казано, нешто наговештено, нешто се само по себи разуме, — писац уопште не троши много боје за опис и обавештење, и ми нпр. не знамо је ли Владимир црномањаст или плав — а све је тачно. Страст расте, и кад Владимир први пут дође у Београд и растане се од своје веренице, он одмах осети да га је страст захватила. У сцени њихова

првог сусрета по повратку у Прокупље, као и у сцени на некој свадби врло је добро (као што сам и горе рекао) истакнута она пријатна интимна атмосфера нових љубавника. Дотле је идила; сад се ствар одједном драматизује, и драма иде тако исто добро као и идила. Две се жене мешају у ствар, мати и сестра Владимирова. Оне су сликане без ниансе, вођене сувише строго у једном правцу, израђене су више као тип и персонификација једног осећања него као индивидуалисани карактери, а сувише су црне, — али је слика њихова тачна, и ако на тај начин упрошћена. Оне, у осталом, долазе само да ситуацију драматизују, и ситуација се одишта мења из основа. Владимир се колеба; како се вест о противљењу фамилије према Олги брзо раширила кроз паланку, то се колеба и Олга (и ако друкчије) и сцене растанка (крај II главе; ту и Мирка) израђене су добро, врло добро, са дубљом анализом, како сам горе рекао. Оно што се даље догађа с Олгом (јер се Владимир у ствари уклања с позорнице) — веридба с капетаном — није рђаво; не може се пребацити никаква нетачност у сликању, али је слика блеђа, индиферентнија (добри моменти с Мирком, крај VI гл.; капетан говори сувише књижевно, много књижевније него што сам пре нагласно, гл. V). Наједанпут, промена, догађај који се није могао очекивати, смрт Миркина. Је ли то био истинит случај који се овде описује? Не изгледа. „Било ми је врло пријатно — пише Лазаревићева Г. Предићу, којег је позвала да јој да мишљење о приповеци — да чујем од вас да моје личности чине илузију да доиста постоје; ја сам летос, у Словенији, у брдима, имала читаве

визије, нарочито Мирке и апотекара”. Смрт Миркина, дакле, долази као мотив за даље развијање драме. Пуна туге, Олга раскида с капетаном. Сад долази изванредна сцена оца и кћери пред полазак у Београд (крај VIII главе). Нов сусрет љубавника у Београду врло добар, дирљив; можда овде онде које претеривање, код Владимира, не код Олге, која је тачна. Цео крај приповетке постаје дирљив, нежни призори гомилају се, можда сувише брзо. Приповетка ова одиста није пуни роман, нарација не иде широко, све чини утисак нечега исецканог и фрагментарног, неког брзог мењања слика, али, можда баш зато, пуно је мотива који стварају нежност. Фигура Миркина дала је ту нежну боју; то чини и Стана, „која има само душе”; по контрасту то чине и оне две фигуре матере и сестре према којима сад Владимир узима много одлучнији став; најзад, само помирење Владимира и Олге, које је главни моменат при томе, и срећа свих њихових пријатеља због тога. Последњи приказ, венчање, долази у истом смислу, а и зато да још боље, и потпуно, карактерише све личности приповетке, можда нарочито матер и сестру. И једна философија избија из свега: како много света постаје несрећно, свако различитим путем. „Ја у својој приповеци — пише Лазаревићева Г. Предићу — нисам умела да постављам велике проблеме; ја сам само хтела да изнесем личности које, свака на свој начин, нису срећне”.

Лутања имају много доброга у себи, и изгледају ми да су делимично аутобиографског карактера. Ја то сад више видим кад сам кроз писма Лазаревићеве познао интимније њену личност.

*

* *

Сликарски рад Анђелије Лазаревићеве ваљало би такође оценити; за то се, међутим, траже друге способности, којима писац овога предговора не располаже. Ја ћу само набројати неке од слика које је Лазаревићева излагала на годишњим изложбама „Ладе”. У години 1920, Лазаревићева је изложила петнаест слика, које су махом акварели, пејзажи летњи и зимски; у 1921, девет слика: пејзажи (нарочито из Словеначке: црква у Добрни), портрет, студија главе, мртва природа; у 1922, пет слика: мотиви из Добрне и Словеначке уопште, мотиви из Париза: мост на Сени, Луксенбург; у 1923 (Сомбор), више слика; у 1924, десет слика: пуно мотива са Хвара, нешто из Париза; у 1926 (посмртно), три слике: мотиви из Добрне и Корушке.

За читаоца овог предговора, овај списак може имати вредности само у колико илуструје тежњу, коју смо констатовали, да сликарска активност Лазаревићеве опада у колико расте књижевна активност њена (сетити се списка књижевних радова у почетку ове главе).

(*Анђелија Лазаревић*, *Издања у планини и Лутали*, издање С. К. Задруге, коло XXIX бр. 192, 1926: увод.)

СРПСКА МАКЕДОНИЈА*)

— ИСТОРИСКИ ПРЕГЛЕД —

Писмо уреднику „Блиског Истока”.

Господине уредниче,

Ја нисам политичар; ако се ипак усуђујем да ове редове напишем о једном питању тако изразито политичког карактера као што је питање македонско, ја то чиним са гледишта више историскога, и то као историчар — литерарни историчар, ако хоћете.

Чудновато је како извесне погрешне идеје могу да ухвате дубока корена у јавном мишљењу и ако је њихова погрешност очевидна. Једна од тих идеја је и та да је Македонија историски бугарска. Македонија је — тако се често мисли (на страни, а такође и у неким нашим крајевима), — припадала Бугарима у току векова; ако ли је каткада потпадала и под власт којег другог народа, н. пр. Срба, та је власт била само пролазна.

*) Овај чланак, упућен у облику писма уредништву лондонског часописа „Блиски Исток“ (The Near East), штампан је у том часопису с датумом „10 септембра 1915“ и отуд отштампан (1916). Сад у овој књизи, учињене су у њему извесне мање измене (то и при првом штампању на српском, Браство XV, 1921, где је чланак у неколико и скраћен), као што је у неким напоменама испод текста указано на доцнију литературу о овом предмету.

Ја знам, међутим, да се некад у више таквих идеја које су све ласкале народној сујети бугарској, потпуно веровало, а после се показало да су оне просте легенде. Мислило се н. пр. да је стари словенски језик био бугарски језик; сад, међутим, цео свет зна да је то био други један диалекат. Мислило се такође да су сви словенски писци X и XI века на источној половини балканског полуострва били Бугари и били су увек сматрани да припадају бугарској књижевности; најновија испитивања, међутим, доказују да су неки од њих били словенски писци из солунске области. Ја држим да је и идеја о Македонији која би била историски бугарска, такође легенда. Један прост и истинит биланс владања и утицаја српских и бугарских у Македонији биће довољан да то покаже.

I. — Први период (861—969)

(Буџари држе Македонију 108 година.)

Има четири периода македонске историје који су од интереса за тај биланс.

Први период обухвата IX и X век. Кад су се Словени населили на балканском полуострву, две су државе постале на источној страни полуострва: бугарска држава и држава српска. Прва је била на истоку, и обухватала земље између Дунава и Балкана; ваља приметити да су Бугари првобитно једно монголско племе, које се стопило у словенско при првом додиру са словенским племенима, што их је нашло у освојеној земљи. Друга је држава била на западу, и обухватала горњи ток Дрипо

ка јадранском мору на југу; ваља знати, да је српски народ чисте словенске расе. Македонија је била између те две државе. Политички, она није била ни српска ни бугарска, него просто византиска провинција. Етнографски, она је била словенска т. ј. исте расе које и Срби, или које и стари Словени у Бугарској.

У IX веку Бугари освоје Македонију. Цар Борис (852—889) освоји је делимично око 861. Цар Симеун (893—927) узео је целу. Цар Петар (927—969) изгуби скоро половину нових тековина, а после његове смрти Бугари изгубише целу Македонију. Према томе, Бугари су држали Македонију од 861 до 969.

Има историка који тврде да је бугарска влада у Македонији трајала дуже у овом периоду. Влада цара Самуила у Македонији (967—1014) и његових наследника (до 1018) била је такође, кажу они, бугарска влада.

Ја нећу да улазим у појединости овог питања. Доста је да кажем да новија историска испитивања доказују да је царство Самуила и његових наследника било једно независно македонско царство, а не царство бугарско. Модерни историчари српски (*Б. Прокић*, *Постанак једне словенске царевине у Македонији*, *Глас С. К. Академије* 76, 1908) то тврде ослањајући се на византиске хронике. Страни историци, као *К. Јирчек*, као да примају њихове тврдње. Одиста осетна је разлика у ономе што је *Јирчек* писао о Самуиловој влади некада (*Geschichte der Bulgaren*, 1870) и онога што је писао у последње време (*Geschichte der Serben*, 1911). Ето вам још једне од оних легенда о којима смо

говорили горе, или бар једне врло оспорене теорије бугарске.

Ново схватање Самуилове владе даје се, у осталом, лако примити. Кад је Самуило основао македонско царство (976), Византија је већ била покорила Бугарску (971). Како сад ви можете тражити да једно независно царство буде под влашћу једне покорене провинције?

Све у свему узевши, Бугари су држали Македонију, у овом првом периоду, сто осам година (861—969).

II. — Други период (XIII и XIV век)

(Српски влада траје сто дванаест година и има велики утицај на земљу. Буџарско завојевање траје осамнаест или деветнаест година и не оставља никакву траја.)

Други период обухвата XIII и XIV век.

Бугари, који су се ослободили од Византије 1186, освојили су понова Македонију од Грка 1230, под владом Ивана Асена II и његова сина Калимана. Они су је држали до 1246, кад је Грци опет узеше. Бугари су дакле тада владали у Македонији шеснаест година. Још су једанпут, под Константином Асеном (1257—1277) — једним Србином који је држао престо бугарски — „за извесно време држали предео Скопља”. Колико је трајало то време, не зна се; рецимо, две три године. Према томе, Бугари су владали Македонијом (потпуно или делимично) у XIII веку осамнаест или деветнаест година. Али ту и престаје њихова влада у Македонији један

пут за свагда. „После Константина Асена, — каже Јиречек (*Geschichte der Bulgaren*, 376) — ни један бугарски владалац није могао раширити своју власт над овом провинцијом” (тј. Македонијом). Додајем да су Бугари још два пут (1204, 1254) упадали у Македонију и убрзо из ње били отерани. Ти се упади не могу сматрати као неко „владање”, и ми их зато не можемо узимати у обзир, при нашем рачунању. Пошто је дакле епизода бугарска у македонској историји завршена, то можемо израчунати колико је година трајала. Број њихових година износи сто двадесет и шест или сто двадесет и седам.

Сад долазе Срби на ред. До тога времена, српска држава није учествовала у македонској историји. Како је географски положај Србије њу окружио моћним супарницима, српска се држава образовала спорије. Срби су дошли на позорницу балканске историје као велика сила тек пошто су друге државе на њој одиграле своје пролазне улоге.

Македонија је чинила део српске државе у другој поли XIII века. Ја тиме не мислим на краља Уроша, који је 1258 освојио Скопље, Прилеп и Кичево — претпоставимо, да је то исто што су она два упада бугарска у год. 1204 и 1254 — него мислим на краља Милутина (1282—1321), који је одиста држао Македонију. У једној сјајној офансиви против Византије, он узео 1282 Скопље, оба Полога, Овче Поље, Злетово и Пијанац у области Брегалнице а 1283 Пореч, Кичево и Дебар. Стефан Дечански (1321—1331) ишао је још даље на југ, узео Велес и Штип, приближио се Струмици и загрозио Охриду. Цар Душан, имао је, као што се

зна, целу Македонију. Душанова Македонија није обухватала само Прилеп, Охрид и Струмицу, него и Дразу, Кавалу, Солунску кампању. Доцније она се одржала неповређена под царем Урошем (1355—1371). Године 1371 Турци победише Србе и Македонија постаде васална. Ипак, краљеви и деспоти српски, и ако васални, владаху и даље у својим македонским државама. Краљевић Марко владас је као краљ, са Прилепом као престоницом, до 1394. Константин Дејановић који је с братом Јованом Драгашем држао Струмицу, Штип, Кочане, Кратово, Ћустендил и Куманово, владао је такође до 1394 године. Јужно од њих на земљишту које данас припада грчкој Македонији, била је област другог једног васала, Богдана, који је владао до 1413. „Потпуно је извесно — каже угледни историчар Стојан Новаковић (Срби и Турци 192; в. и 134) да је све до 1413 јужно од Константинове и Маркове државе држао се српски васал Богдан у земљи између Солуна, Сера и дојранског језера”. Северно од Дејановића држао је Угљеша Прешево до 1423. И још доцније, дубоко у XV век, и све до пред крај века, одржава се утицај српских владалачких династија, у времену кад је „царица Мара” († 1487), кћи српског деспота, становала у области Сереза... Али ми нећемо да идемо тако далеко да и период царице Маре, ћесара Угљеше и Богдана убројимо у године српског владања у Македонији: Богдан је владао земљама које су данас грчка Македонија, Угљеша је држао само Прешево, царица Мара није у ствари владала. Ми ћемо се зауставити на години 1394, на свршетку владе Маркове и Константинове. Ту свршава српска влада

у Македонији. И Јиречек каже: „Кнежевине у Македонији биле су 1394 од Турака укинуте” (*Gesch der Serben*, II 99). У свему узевши, дакле, Срби су владали том земљом сто дванаест година (1282—1394).

Па то значи да су Срби мање владали него Бугари? Ван сваке сумње. Али прво, разлика је врло мала, а друго, није само трајање о коме треба водити рачуна. Ко хоће да оцени праву вредност српског и бугарског владања у Македонији, треба да гледа на резултат, а не само на трајање. Претпоставите да се двојици људи да један исти посао који траје дуже времена; ако га један сврши за 112 сати боље него онај за 126 или 127, коме ћете признати првенство? Тако треба ценити и ове историске догађаје. Главно је: јесу ли Срби или су Бугари имали више успеха у асимиловању словенског елемента у Македонији?

Јасно је на први поглед да Срби имају надмоћност над Бугарима у томе што су држали Македонију доцније од њих. Није једно исто кад једна држава држи једну провинцију у IX или кад је држи у XIII и XIV веку. Шта су били Бугари у IX веку? Да ли је национална свест овог мешовитог племена, полу словенског а полу монголског, била толико јака и толико привлачна да је могла асимиловати чисти словенски елемент који је освојило? Зацело не. Бугари из тих старих времена били су само освајачи.

Срби су, међутим, били нешто сасвим друго. Они су држали Македонију скоро пет векова пошто је „златни век” бугарски био прошао у њој, а много се ствари променило за тако дуго време.

Сасвим противно Бугарима, српска национална свест била је у том периоду створена, кристалисана, образована коначно. Кад су ушли у Македонију, Срби су имали пуну свест да су Срби и пуно поверење да ће њихова македонска браћа убрзо бити исто што су они. Они су увели у Македонији примерну државну управу. Они су поставили законе једнаке за грађане старе државе и грађане нове провинције. Они су унели једну књижевност кроз националну. Они су створили боље услове за развитака трговине. Једном речју, они су имали на расположењу сва потребна средства, те су могли асимилувати словенски елеменат Македоније, који им је и иначе био тако близак. Ето зашто су Срби у Македонији имали више услова за успех са својих 112 година, него Бугари, па нека би ови имали и двеста година владе у њој.

Због тога су трагови српског владања у Македонији много дубљи него трагови бугарских о-свајања.

Краљеви и цареви српски зидали су манастире — те сјајне примерке старе српске уметности — у таквом броју какав Македонија није дотле запамтила. Ја немам времена да их побројим све. Али је довољно да кажем да их има мноштво око Куманова, па мноштво око Скопља, па по Славишту, па свуда даље, и линија се без прекида продужава све до граница Бугарске, све до Свете Горе, све до Албаније. То нису само поједини манастири, то су групе манастира, то су ките лепих архитектонских творевина, то су минијатуре Светих Гора, и оне су посејане и на леу и на десну страну од Вардара. Руска археолошка комисија,

приликом својих испитивања 1900, констатовала је да је српска архитектура главна архитектура источне, западне и централне Македоније. Председник комисије, академичар Н. П. Кондаков, каже изрично да тип средњевековне уметности праве Македоније није тип византиски, него тип грчко-српски. „Све оно — каже он — што су Словени у ову (тј. архитектуру Македоније) унели носи несумњиво отисак српског утицаја” (С. К. Гласник, 1903, IX, 453). Ево шта је остало од српског владања: а шта је остало од бугарског?

Српска књижевност оставила је у Македонији градове тако исто дубоке као и уметност. Број српских књижевних споменика је већи од броја споменика бугарских. Руски научник Григоровић, кад је путовао у Охрид 1844, нашао је српске рукописе и натписе свуда по околини те вароши и самој вароши коју Бугари сматрају као првенствено своју. „Трагови српскога господства — каже он — видни су у рукописима, натписима и живом језику” (*Очеркъ путешествія по европ. Турцији*, 1877, стр. 102). „Трагови српскога утицаја могу се констатовати у свима рукописима и натписима XIV и XV века, које је Григоровић видео у Охриду и околини,” — каже Јиречек, истичући резултате до којих је дошао руски научник (*Geschichte der Bulgaren*, 466). Бугарски научник Јордан Иванов морао је да публикује пуно српских рукописа и натписа у спомен српским краљевима, у својој књизи, коју је назвао „Бугарске старине из Македоније” (1908).*) Кад би човек узео да броји колико је рукописа из Ма-

*) Ново издање 1931.

кедоније српских а¹колико бугарских, ја сам сигуран да би бројање испало у корист српске књижевности. Избројте само колико има рукописа по данашњим бугарским библиотекама, па ћете добити приближан појам о ствари. Три су каталога ове врсте публикована до данас, колико знам. Каталог који је саставио Спространов за библиотеку манастира Рила (1902) не казује откуда су рукописи. Каталог који је тај исти аутор саставио за библиотеку Светог Синода у Софији (1905) казује то на недовољан начин. Због тога ми не можемо да утврдимо број рукописа македонског порекла у озим каталозима, нити да одредимо сразмеру српских и бугарских рукописа у њима. Ипак ми немамо шта да се бојимо за нашу тезу пошто општа сразмера иде у нашу корист. Први каталог има 19 нумера у бугарском језику, а 70 у српском. Други каталог има 23 бугарска рукописа а 89 српских, што ипак није сметало аутору каталога да у предговору каже да су то „остаци наше (т. ј. бугарске) старе писмености”. У трећем каталогу, — а то је каталог Народне Библиотеке у Софији, — који представља, као што каже његов састављач проф. Б. Цонев, „највећу и најважнију збирку рукописа која постоји у Бугарској”, — порекло је рукописа брижљиво назначено, и ми ту можемо наћи што тражимо. Наиме, ту има 25 рукописа македонског порекла. Али од тих 25 рукописа 22 су српска, а само три нису. Па и од тих трију, два су српско-бугарска, а тек један бугарски. Запамтите још да су ти српски рукописи — то сам Цонев каже — из Скопља, Велеса, Штипа, Струмице, Дебра, Прилепа, Охрида. И то сами бугарски научници признају. Одиста се

не може боље доказати огромна надмоћност књижевне активности српске у Македонији над бугарском.*)

Српске народне песме, које су понос наше књижевности, и које су преводили најбољи енглески песници од Валтера Скота до О. Мередита, такође су очевидан доказ колико је била дубока бразда коју су Срби заорали на македонском земљишту. За свакога ко их познаје, јасно је да македонски циклус заузима једно од најважнијих места међу њима. Нису у њима опевани само краљеви Милутин и Стефан и цареви Душан и Урош, за чије је владе Македонија била саставни део српске државе. У њима су прослављени и мали деспоти, кнежеви и краљеви српски, који су за владе ових владали у појединим провинцијама Македоније. Главни јунаци српске епопеје јесу: краљ Вукашин, који је владао у Прилепу; деспот Угљеша, који је држао Серез; војвода Момчило, чија је земља била „на путу од Струме к доњој Марици у

*) Од како је написан овај чланак, изашла су, колико знам, још три каталога словенских рукописа у бугарским библиотекама. Један је наставак каталога Народне Библиотеке у Софији (II том, Софија 1923) од проф. Цонева. Други је каталог Народне Библиотеке у Пловдиву (Софија 1920). Трећи је каталог бугарске Академије наука (Сборник на Бълг. Акад. VI, 1916). И ова два изразито је проф. Цонев. По тим каталозима однос српских и бугарских рукописа из Македоније сличан је оном који показују ови ранији, предатни. Тако у првом од њих — каталог Народне Библиотеке у Софији, II том — где је порекло рукописа лепо означено, има свега 30 рукописа, који су у Библиотеку дошли из Македоније. Од тих 30 рукописа 26 су српски, 1 српско бугарски, а само 3 бугарски. У другом — каталог Народне Библиотеке у Пловдиву — македонских рукописа, колико видим, свега је 6, и то 3 бугарске рецензије а 2 српске; иначе, од укупног броја рукописа, 47 је бугарске рецензије а 79 српске. Трећи каталог — Академије Наука — има укупно 8 бугарских рукописа (овде су 3 из XIX века), 5 српских и 2 српско-бугарски.

Тракији”; војвода Хреља, чија је престоница била Струмица; Љутица Богдан, чија би се држава ширила од Сереза до Вардара; „бег Костадин” (тј. Константин Дејановић) под чијом су влашћу били Штип, Кратово и друга места. Листа би се могла продужити и даље. Али ми ћемо поменути још само најважнију личност македонског циклуса и целе народне поезије српске, националног јунака наше песничке легенде, Роланда наше епонеје. Краљевић Марко, наиме, такође је био српски краљ у Македонији, као што је врло познато. Не само краљеви и кнежеви македонски, него је и сама земља македонска такође опевана у тој епопеји; цела је опевана, од Скопља до Солуна, и од Марице у Бугарској до Скадра у Албанији. Који је народ испевао те песме? Јесу ли Бугари створили ову лепу епопеју српску?

III. — Трећи^{си} период (XVI—XVIII век)

(Срби имају своју народну аутономију двеста девет година: то чини са ранијих 112 година владања, свега 321 годину српског утицаја).

Трећи период обухвата XVI, XVII и XVIII век. Македонија је у то време била проста провинција турска, као што су такве биле и држава бугарска од 1393 и српска од 1459.

Ипак Срби су у то време имали једну велику народну установу. То је српска Пећска Патриаршија. Српска црква, која је до почетка XIII века била под управом цариградске Патриаршије, постала је 1219 независна архиепископија, автокефална

црква, и призната је била као таква од стране цариградске (никејске) Патриаршије. У 1346 ова се архиепископија подигла на ступањ патриаршије, и то јој је достојанство признала цариградска Патриаршија мало доцније (1375). Српска Патриаршија трајала је до 1459, т. ј. до пропасти државе. Тада је била потчињена Охридској Архиепископији, која је била независна од цариградске Патриаршије. Али је она била обновљена 1557 и сва су јој стара права призната од Порте као и од грчке цркве. Та нова српска Патриаршија трајала је до 1766, када је поново укинута и потчињена грчкој цариградској Патриаршији. Нова Српска Патриаршија, дакле, трајала је двеста девет година.

Ова нова Патриаршија је обухватала доста земља српских, и, поред осталих, и добар део Македоније. Тетово, Скопље, Кратово, Кочане, Злетово, Радовиште били су под њом, а то значи цела северна Македонија са обе стране Вардара. Истина је, у осталом, да јужна Македонија није у њу улазила, и да су Охрид, Битољ, Дебар, Прилеп и Велес били ван њених граница. Тај део Македоније остао је и даље под Охридском Архиепископијом. Ипак, добар део Македоније припадао је српској народној цркви две стотине и девет година за време турске владе.

Велика је важност Нове Српске Патриаршије у односу на српска права на Македонију. Што је најпре важно, то је да је Македонија била дата новој српској установи по начелу народности.

Треба само поредити нову Патриаршију (1557–1766) са старом (1346–1459) па ће се видети да је баш по том начелу, а не по каквом другом, Ма-

кедонија била дата српској цркви. Стара Патриаршија обухватала је земље старе државе српске, т.ј. данашњу Србију (с Македонијом) и земље на југу. Она није прелазила централни део балканског полуострова, и све што је остајало на западу — Босна, на пример — било је ван њених граница. Нова Патриаршија, међутим, обухватала је и тај део. Она се ширила не само по Србији (с Македонијом), него још и по Босни, Херцеговини, Далмацији, Словенији, Хрватској, и по јужној Угарској. Све су те земље биле под влашћу турском, а све су биле српске (и хрватске) по народности. Кад је Porta дозволила обнову Српске Патриаршије, она јој је дозволила и право јурисдикције све докле је допирало становништво српско у границама турског царства. Она јој је дала дакле из истог разлога, по истом начелу народности, и право на Македонију.

Одиста, кад су Турци дали Македонију новој Патриаршији, да ли су они имали и најмању резерву или сумњу о српском карактеру те земље? Да нису можда мислили да је Македонија бугарска? Ни најмање. Замислите само какво је било стање ствари у Македонији у то време. Заборавите све што знате о стању те земље назад неколико година, кад су интриге бугарске пропаганде у неколико помутиле ствари. У XVI веку, т. ј. кад је Патриаршија обновљена, трагови старог српског царства у Македонији били су још врло свежи, и успомена на њ врло јака. У прошлој глави ми смо видели колики су и како су били живи трагови српског царства у Македонији, у историским споменицима, у књижевности, у народној традицији. На сваком кораку, куд би се год макли, Турци су могли ви-

дети по један манастир српски, по неког српског калуђера како преписује рукописе, по којег гуслара какс пред великом множином народа пева славу прошлост своје земље. С друге стране, они нису видели никакве сличне бугарске трагове. Како, дакле, можете мислити да су они сматрали да је Македонија бугарска? Очеvidно, кад су, са обнављањем Пећске Патриаршије, дали Македонију Србима, Турци су мислили да је то најприроднија ствар на свету, и да нема никога ко би могао и помислити да због тога протестује.

Могао би нам неко на наше разлагање приметити ово. Ако су Турци дали Србима северну Македонију по начелу народности, а нису им дали и јужну Македонију, значи да им је нису дали по истом начелу народности, т. ј. да су сматрали да јужна Македонија није српска. То резонување није гачно. Ако су области Охрида, Битоља, Дебра, Прилепа и Велеса остале ван граница Пећске Патриаршије, у то није нимало улазило начело народности. Ово је сасвим други случај. Те су области остале под управом Охридске Архиепископије, под којом се налазила и српска народна црква пред стварање нове Патриаршије. Кад је Патриаршија створена, онда је много области узето из Охридске Архиепископије па унето у нову творевину. Да су од Архиепископије узете још и ове поменуте области, тиме би се, чисто и бистро, уништила сама Архиепископија. Нико, међутим, не би на то пристао, у времену о којем говоримо. Охридска Архиепископија била је једна врло стара установа. Она датира од IX века, кад ју је основао Св. Климент, један од првих словенских апостола. Она је имала

своја права и своје традиције, које је цео свет до краја поштовао. Прочитајте шта каже Г. Адриан Фортескју (*Fortescue*) у својој изредној књизи *Православна источна црква* (на енглеском, 1907) па ћете видети шта је била та Архиепископија. Ни сами Срби не би никад тражили укинуће ове старе црквене установе на корист своје нове цркве. Чак и онда кад су држали цело земљиште њено као своју политичку имовину (XIV век), Срби су поштовали сва њена права, потпуно, као да то земљиште није ни припадало њиховој држави. У осталом, цариградска Патриаршија из разлога које ћемо у даљој глави видети, не би допустила толико ширење српске цркве баш на штету Охридске Архиепископије. Према томе, ако изванредан део Македоније није ушао у Пећску Патриаршију, то није било због тога што то као не би допуштало начело народности. Напротив, истинито је баш то да је изванредан део те земље ушао по том начелу, као провинција по народности српска.

Што с друге стране чини важност Пећске Патриаршије у овим вековима, а у односу на српска права на Македонију, то је да је ова Патриаршија била једна велика национална установа српска и да је имала велики утицај на српски народ у Македонији. Наравно, она није била оно што је било српско царство, али при свем том, она је била нешто налик на то.

Погледајмо из ближе шта је била та Патриаршија. Пре свега цело свештенство је било српско. Патриарх је био, с малим изузецима пред крај, Србин. Срби су били митрополити, Срби владике, Срби попови и калуђери. Званични језик Патриар-

шије је био српски. Све што је патриарх наређивао или писао митрополитима, митрополити владилама, а владике поповима, било је на српском језику. Уз то, сви напори патриарха и високог свештенства ишли су на то да пробуде и оживе српске осећаје. Они су се трудили да очувају остатке славне прошлости српске. Они су обнављали старе манастире и поправљали слике у њима, које су представљале ликове краљева и краљица српских. Они су скупљали старе рукописе, преписивали их, чували их. Они су писали нова дела, нарочито дела из историје српске. Они су дали један јачи полет књижевној активности, која је заспала после пропасти државе српске. Они су понова увели у цркву старе службе Србима свецима, Св. Сави, који је патрон српске цркве, и другима. Али и ван те обнове народне прошлости, они су имали и непосредан утицај на народ. Они су чинили каноничне визитације у целој просторији својих дијецеза, и није било можда ни једнога града и ни једнога села које није видело бар свога владика или његова заменика, ако не свога митрополита или патриарха. Они су на њега деловали национално, ван сумње.

Таква патриаршија била је, дакле, „једна врста националне организације међу Србима”, као што примећује врло добро Г. Фортескју (стр. 307). То је била једна врста националне аутономије под видом аутономије црквене. То је био један српски центар усред турског царства. То је био један бедем за српски национализам, који је штитио, бранио и чувао име и народност српску. Што је Карловачка Митрополија — и сама огранак и потомак

старе српске Патриаршије — била усред аустро-угарске државе, то је исто била и Пећка Патриаршија у Турској. Била је ова још и више нешто, јер у Аустро-Угарској није никад постојало српско царство, а у Турској јесте, и оно се осећало свуда. Пећка Патриаршија, дакле, била је у неку руку продужење старог српског царства, обнова некадањег политичког организма, нов облик народне државе из прошлих времена. Она је то била нарочито у националном погледу. За то ми и имамо права да је сматрамо, у том погледу, као нешто што готово достиже старо српско царство и замењује га у неколико.

Замислите сад какав је силан утицај вршила ова нова врста царства српског у Македонији. Па народ српски осећао се у њој скоро онако исто као и кад је живео усред Душанова царства! Све што је било око њега било је српско: свештенство, књижевност, језик, служба божја, цркве у које је народ улазио и за које је знао да су одиста српске. И сад ви хоћете да усред таквих прилика тај народ не буде српски!

Одиста је важност српске Патриаршије тако велика да ми слободно можемо да додамо број њених година броју година старе државе српске, сад кад правимо биланс владања и утицаја српских и бугарских у Македонији. Српска епоха, дакле, износи 321 годину, док бугарска не прелази преко 127 година. Сувише, ова последња припада једном раном примитивном добу, а прва улази дубоко у модерно доба.

Приметимо узгред да је Пећка Патриаршија поред Македоније обухватала и један део данашње

Бугарске. Ћустендил, Самоков, Разлог, Рило и Дупница били су под духовном влашћу наше Патриаршије. Те крајеве, а нарочито чувени рилски манастир, походили су често наши патриарси. И ти су крајеви дати Пећској Патриаршији несумњиво по принципу народности. И кад се гледа с историског гледишта, ствар постаје јасна. Јер ко је „подигао и украсио” рилски манастир ако не Ћесар Хреља? Ко је помогао да се мошти св. Јована Рилског, патрона тога манастира, пренесу ту из Трнова, ако не царица Мара? И ко је написао диван опис преноса тих моштију, ако не Владислав Граматик? А све су те личности биле Срби а не Бугари.

IV. Исти период

(Буџари немају никакве аутономије за то време).

Можда ће нам се рећи да су и Бугари имали сличну аутономију, или и бољу, у јужној Македонији. Рећи ће се да је Охридска Архиепископија, коју смо помињали, била Бугарима оно што је Пећска Патриаршија била Србима. Она је била народна црква бугарска исто као што је ова била српска. Охридски архиепископ имао је чак титулу: „архиепископ прве Јустиниане и целе Бугарске”. Шта више, та Архиепископија трајала је дуже него српска Патриаршија, пошто је трајала без икаква прекида од времена св. Климента (који је умро 916) до 1767 кад је одмах за српском црквом била укинута. То нам се може рећи, и то се обично тако и мисли.

Међутим, то је једна од оних легенда на које

смо указали у уводу наше расправе. Само је та легенда апсурдна, и о том се може сваки осведочити одмах. Колико ми знамо историју, трновска је Патриаршија била народна бугарска црква, али та је црква у Бугарској, не у Македонији. Да нису Бугари имали две народне цркве у исто доба? Ако је Охридска Архиепископија била бугарска од IX до XVIII столећа, је ли била таква и онда кад су Охрид и цела јужна Македонија били под политичком влашћу Византије (XI—XIII век)? У XIV столећу то је земљиште постало српско: је ли црква и тад била ипак бугарска? Кад је српска црква, 1459 године, потпала под јурисдикцију Охридске Архиепископије, је ли она потпала под бугарску цркву? Јесу ли и румунске кнежевине, које су у XVI веку такође биле под влашћу исте Архиепископије биле потчињене бугарској цркви? Јесу ли и Грци из Калабрије, Апулије, Сицилије, који су како се тврди, такође стојали под охридском црквом, били такође потчињени бугарској цркви? Па онда би цео свет био потчињен Бугарима?

Стоји то да Охридска Архиепископија није била бугарска народна црква. Бугарско име остало је, до душе, у титули архиепископа, али то је и све што је од бугарскога остало у тој цркви. Титула је представљала само једну стару традицију, без икаква значаја. Кад је грчки цар Василије II Бугароубица разорио македонско царство (1018), он је поштедео автокефалну цркву св. Климента, и оставио јој независност коју је она раније уживала. Али изузевши првог архиепископа, који је био Бугарин — или боље рећи Словенин — сви су други, или скоро сви, почев од XI па завршавајући

XVIII stoleћem, били Грци а не Бугари. Митрополити и владике били су такође Грци. Цео карактер цркве био је грчки и само грчки.

Али пустимо саме историчаре охридске цркве да говоре.

Први историк Охридске Архиепископије Захарије Лингентал (*Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche*, 1864) говори врло кратко о националности ове цркве. То питање није било још довољно проучено у његово време. Али већ је и он приметио да је охридска црква била великим делом грчка. Он је зове „*ѣрчко-бугарском црквом*“ (стр. 16). Говорећи о првом наследнику оног словенског архиепископа којег је Василије поставио, он каже, с документима у руци, да је то био „*први архиепископ грчке народности*“. Па додаје: „*Од тога доба (тј. од почетка XI века), архиепископи нису били бирани искључиво из крила бугарског свештенства него мноћо чешиће из свештенства византиског*“ (стр. 22).

У својој *Краткој историји православних цркава* (Москва 1871, стр. 142-3, 124), Голубински прелази судбину Охридске Архиепископије у периодима византиском, бугарском, српском и турском. „Скоро од самог преласка под грчку власт за време Василија Бугароубице у 1019 години — каже он — па до самог свршетка свога живота, Охридска Архиепископија није била ни мало бућарска нећо сасвим ѣрчка“. Говорећи о времену од почетка XI па до средине XIV века, он каже: „Позитивно је и сасвим сигурно да су, за цело то време, изувезени десет или петнаест година царовања Асена II (1230—1240 или 1245) архиепископи били стално

Грци а не Буџари... и да се Архиепископија налазила под влашћу не Буџара нећо увек Грка". За време српског периода (XIV век), „грчки карактер” цркве остао је „недирнут” и права њена „неприкосновена”. О турском периоду (XV—XVIII век) он каже: „Кад су завладали, Турци су нашли да је састав управе архиепископије — а ту разумем самог архиепископа и његове митрополите и владике — чисто грчки,... и онда су оставили све онако као што је било, и тако је састав управе остао све до краја *џрчки*". Он, до душе, прима да је било и нешто изузетака. „Врло је вероватно — додаје он — да, у том последњем периоду, архиепископи и подручни митрополити и епископи нису баш буквално и сви до једнога били Грци, него да су и на столицу архиепископску као и на столице митрополитске и владичанске долазили, истина ретко, и Бугари”. Но он одмах додаје: „Али, прво, те се мале бугарске јединице међу грчким десетинама не могу узимати у рачун, нити оне могу изменити општи карактер на корист Бугара,... а друго, и ти су Бугари у сваком случају могли бити само јелинофилски Бугари, т. ј. *Буџари који су постали Грци и одрекли се своје народности*".

Најбољи историк охридске цркве, Хенрик Гелцер, такође истиче грчки карактер Охридске Архиепископије. „У периоду о којем говоримо — каже он, прегледајући турски период — Охридска Архиепископија, са својим подручним црквама била је, *противно Пећској цркви, потпуно џрчка*” (Das Patriarchat von Achrida, 1902, стр. 34). Што се тиче бугарског периода (1230—1246), за који је Голубински учинио изузетак у корист Бугара и допу-

стио да су два архиепископа могли бити Бугари, Гелцер, после брижљивијег испитивања, сумња у то и каже: „Голубински помиње два архиепископа који су могли бити Бугари, али и то је сасвим нестичурно” (стр. 19).

Јиречек није историк охридске цркве али је увек добро обавештен. Он каже: „Само су Грци били постављани за охридске архиепископе” (*Geschichte der Serben*, стр. 219). А у својој *Историји Буџара* каже: „Од XII stoleћа па на даље, Охрид је био центар јелинизма у словенској македонској земљи. Већ је непосредни последник Јована Дебарског — а то је онај словенски архиепископ којег је цар Василије поставио — био Грк, и од то доба (почетак XI века) Бугари су били искључени из архиепископије” (*Geschichte der Bulgaren*, 1876, стр. 211).

Чак ни сам Бугарин Марин Дринов у својем *Историском прегледу буџарске цркве* (1869) не сме да пориче јасни и пуни грчки карактер Архиепископије, него се изражава неодређено и као избегавајући, кад говори о тој цркви. „У петнаестом и чак до средине шеснаестој века, попови и више свештенство били су чисти Бугари” (стр. 128*) — то је све што он има да каже о народном карактеру Охридске Архиепископије.**)

*) Ново издање (Съчинения М. С. Дринова, II, 1911. Софија) стр. 115.

**) Навешћемо и шта каже најновији историк охридске цркве бугарски професор Иван Снегаров. У својој *Историји охридске архиепископије-патриаршије* (I део 1924, II део 1932) он даје листу свих охридских архиепископа од 1018 до 1767 (в. I том стр. 195, 339; II том стр. 182). Он по правилу бележи који је од тих архиепископа био Бугарин или Словенин. По том његовом бележењу Бугарин је само Јован, онај којег

Држим да је ствар после овога јасна. Али да не би остао нимало у сумњи небугарски карактер ове цркве, наша је дужност да видимо и каква су удела имали Срби у њој.

Дринов каже, видели смо, да су за једно извесно време попови и више свештенство ове цркве били чисти Бугари. Али ми можемо додати да је међу њима тако исто морало бити и било и чистих Срба, у том истом времену од прилике. Јер они попови и проте, калуђери и игумани који су по територији целе српске државе били под Пећском Патриаршијом, па се затекли ту кад је ова пропала (1459) и прешли под нову јурисдикцију охридске цркве, — шта су они могли бити у том моменту ако не Срби? Они су дотле били Срби, и сад кад су одједанпут били изненађени овом променом, они су сигурно у великом броју и даље остали у истим функцијама у којима су од пре били. Нису ваљда сви били истерани из службе па замењени Бугарима или ким другим. Што се тиче највишег свештенства, и оно је било српско исто колико бугарско, јамачно. У речима које смо мало пре навели из Голубинског, где он каже да су на столицу архиепископску и столице митрополитске и владичанске долазили каткад и Бугари, он додаје: „а тако исто и Срби” (стр. 143). Гелцер такође каже: „епископске столице заузима

је поставио 1018 за архиепископа цар Василије II (Снегаров, I 195). Као Словенин забележен је Прохор, од 1528 па даље до 1550 кад је умро (Снегаров II 186). Као вероватно Словенин забележен је Георгије, поменут као архиепископ 1617 (Снегаров II 196). За Симеуна из 1550 (п. даље) белжи само да је био рашки митрополит а не казује које је народности (II 188).

су Бугари и Срби" (стр. 16). Шта више, то важи и за саму архиепископску столицу. Ми имамо аутентичне доказе да су два Србина била на „престолу" св. Климента. Један од њих био је Симеун, 1550, пошто је најпре био рашки митрополит (*И. Руварац*, Рашки епископи и митрополити, Глас С. К. Академије 62, 1901, стр. 26). Други је био, у 1574 години, један нећак српског патриарха Макарија. (*Ruvarac*, Nochmals M. Sokolović, Јагићев Архив, X, 1887, стр. 49).

Охридска Архиепископија била је дакле грчка црква, чисто и бистро грчка. Са врло мало изузетака архиепископи били су Грци а Грци су били и митрополити, Грци и владике. Грчки језик био је званични језик цркве; кореспонденција Архиепископије, коју је публикувао Гелцер, такође је грчка и сви историци то кажу, а међу њима и Дринсв. Архиепископија није никад била бугарска, од почетка па до краја. Кад год је била најмања промена у њеном грчком карактеру, она је ишла више на корист Срба, него Бугара. И да додамо сад једну реч ка ономе што смо говорили у пређашњој глави о узроцима зашто дијецеза охридска и друге дијецезе нису ушле у нову Пећску Патриаршију, — један узрок лежао је и у овом грчком карактеру охридске цркве, који је нарочито штитила грчка црква у Цариграду.

Бугари дакле нису имали своју националну цркву у Македонији од XVI до XVIII века, а Срби су је имали. Охрид није био за њих оно што је Пећ била за нас. Нанослетку ја ћу да завршим ову дугу анализу једном паралелом коју Гелцер даје о српској и бугарској цркви у Македонији. „Са

националне тачке гледишта, стање у Охриду било је *битно различно* од стања у Пећи. У овој последњој владао је чист српски народни дух од патриаршиске столице па до столица владичанских. *Сасвим противно је било код Буџара*. Њихова национална патриаршија била је Трново, а *Охрид је у ствари био увек у рукама Грка* (стр. 150)". А ако желите да вам наведем којег енглеског историка, ја ћу вас подсетити на професора Невила Форбса (Forbes). У књизи о Балкану (The Balkans, a history, 1915, стр. 104) он каже: „Пећска Патриаршија била је обновљена (1557). Обнова овог средишта националног живота била је од велике важности. Њеним подстицајем српски манастири били су ресторисани, црквене књиге штампане, свештеници образовани. Много срећнија него бугарска народна црква, која је остала под грчком управом, она је успела да подстакне одушевљење и аспирације и да с надом држи у животу пламен народности код оних Срба који се нису иселили из земље."

V. — Четврти период (последње доба)

(Срби ослобођавају Македонију)

Где је дакле бугарска епоха у македонској историји? Ми смо је врло пажљиво тражили кроз све векове али са највећом савесношћу на свету ми нисмо могли наћи више него сто осам година у једном давном добу, и осамнаест или деветнаест година у XIII веку. Да није тражена бугарска епоха у новијој прошлости?

Није, сигурно, потребно да говорим о последњих педесет година политичке борбе у Македонији. Тај период у којем су Бугари покушали, по цену свију могућих махинација, интрига, гадости и злоčina, да денационалишу наш народ у Македонији, и да му наметну бугарску народност (на срећу без успеха) — довољно је познат у текућој политичкој литератури о Македонији. Својим енглеским читаоцима ја ћу препоручити одличну скорашњу брошуру Г. Крофорда Прајса (Price) *Интервенција Бугарске и централно македонско питање* (на енглеском), где ће наћи кратко али врло верно излагање овога питања. Што се мене тиче, ја ћу само додати једну реч о великим историјским догађајима за време последњих балканских ратова (1912—13).

Врло је карактеристично и од интереса, за сваког који тражи логичну везу у историским догађајима, да је баш српска војска а не војска бугарска ослободила Македонију од турскога јарма. Кроз целу српску Македонију, од Штипа на истоку до Охрида на западу, увек је српски војник дошао да ослободи свог македонскога брата, а не бугарски дошљак који никаква посла ту није ни имао. Само је једна бугарска дивизија стала ногом на македонско земљиште у првим данима рата — то је била рилска дивизија која је пролазила кроз Штип — а и она је дошла тек пошто је српска дунавска дивизија првога позива примила со и хлеб од тамошњег народа, традиционални дар који Словени дају својим ослободиоцима. Турци су, дакле, дали Македонију у српске руке баш као што су је из српских руку некада и примили. То је права логика историје.

Не, заиста, Македонија није бугарска. Са изузетком једнога кратког периода у врло давним временима, она је била увек српска кад год је била словенска. Она је српска и данас. Она је, шта више, неопходно потребна нашој држави, — што се често превиђа или не зна.

У своме дивноме есеју о Александру Великом, Едвард Фриман карактерише овог великог човека не као освајача, него као браниоца Запада против Истока. Ја држим да се то исто може применити и на српски народ. Срби нису освајачи. Они су просто браниоци Запада против Истока. Заштитујући интересе Запада, они су се вековима борили против Византије, против Турске, против Бугарске, које су све, као ориенталне државе, хтеле да освоје Запад. У томе ми видимо историску мисију српскога народа.

Да изврши ту мисију, наша држава мора имати и Македонију. Ту лежи снага њена. Прегледајте историју и ви ћете видети да је Србија била само онда јака кад је имала Македонију, а чим је изгубила ову, одмах је настало распадање снажног организма старога српскога царства. Македонија је за нас оно што је коса за Самсона: одсеците је, и снага је пропала. Из Македоније Александар Велики извршио је своју мисију у светској историји; са Македонијом ми ћемо извршити своју мисију у историји Балкана и југоисточне Европе. Дајте Србији све западне области полуострва, — Босну, Далмацију, Хрватску, Словеначке Земље, — она ћеће моћи да их одржи ако јој не дате Македонију. Има

врло мало људи који разумеју да Србија треба да добије Македонију у интересу свих Југословена. Онај народ којем се даје Сплит, Загреб, Љубљана, мора такође имати Криву Паланку, Штип и Радовиште. Вардар брани Драву. Да добије ту македонску реку, Срби су се борили кроз целу своју историју у данима среће као и у данима несреће. Први српски владоци из старе Рашке ишли су у правцу Вардара у својој офансиви против Византије; последњи српски устаници из београдског пашалука тежили су да отерају непријатеља који је од њих узео њима тако драгу реку. Свака капља вардарске воде плаћена је по једном капљом српске крви.

Влада моје отаџбине изјавила је да је готова да учини неизбежне жртве у погледу Македоније. Као обичан српски грађанин, ја сам далеко од тога да замерам ономе што меродавни и одговорни чиниоци сматрају за своју дужност да учине. Али док мислим о тој жртви, мени никако не излази из главе један случај.

За време скорашњих балканских ратова лежао је у болници један тешко рањени српски официр, којем су лекари рекли да му је једини спас ако се на његову рану стави жив комад људског меса. Једно вече, неки српски војник, лежећи такође рањен у истој болници, чује за тај особити случај. Целу ноћ он је размишљао о томе, и, у својој простој и доброј души, решио се да се жртвује за свога официра. Идућег јутра он изјави да је вољан подврћи се операцији. Лекари је извршише, и официр оздрави.

Србија би можда била спремна да учини сличну жртву. Само, разлика између њеног случаја и случаја овог војника би била у томе што се овај последњи жртвовао за свога официра, чија је прва дужност да га брани, а Србија би се жртвовала за свога непријатеља, чији ће први посао бити да је нападне.

Ваш

10 септембра 1915.

— — — —

(The Near East, 1915 и засебно 1916;
La Serbie, Genève, 1916 и засебно;
Браство, XV, 1921).

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОНАКОВИЋ"

ПО 821.163.41.09

ПОПОВИЋ П.

Из књижевности

ДЕСКОВАЦ

000029201

COBISS

20

28